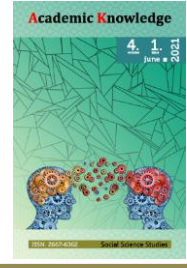

Makalenin Türü/ Article Type : Araştırma Makalesi/ Research Article
Geliş Tarihi/ Date Received : 28.10.2020
Kabul Tarihi/ Date Accepted : 04.04.2021
Yayın Tarihi/ Date Published : 30.06.2021
Yayın Sezonu/ Pub Date Season : Bahar/ Spring

Kur'an ve Hadisler Işığında İnsaniyet Mefhumu*

Abdullah Servet YILMAZ**

Anahtar Kelimeler:

Hiz. Peygamber,
Hadis,
İnsaniyet,
İnsan,
Eğitim.

ÖZ

Bu makalede, Kur'an ve Sünnet bilgileri ışığında "İnsaniyet" mefhumu yeniden yapılandırılmaktadır. İnsaniyet mefhumu, bugün birçok sahada kullanılmaktadır, ancak bu kullanımların birçoğunda anlam darlığı, anlam değişikliği ve anlam kayması görülebilmektedir. Araştırmamızda başta Kur'an ve temel Hadis kaynaklarında insaniyet kelimesiyle eş anlamlı, yakın anlamlı ve zıt anlamlı kelimeler seçilerek, bir anlam çerçevesi oluşturulmaktadır. Aynı şekilde; insanlık tarihi, Cahiliye dönemi, Osmanlı'nın son dönemi ve günümüzde insaniyet kavramının kullanımı tahlil ve tetkik edilerek, çıkarımlar yapılmaktadır. İnsaniyet kavramının doğumuna sebep olan Batı menşeli başta 'Hümanizm' ve benzeri kavramlar, insaniyet kavramını tam karşılamadığı görülmektedir. İnsaniyet, insanla doğrudan ilgili, İslam'da aynı şekilde insanla doğrudan ilgili olduğundan bu kavram İslam açısından büyük bir öneme sahiptir. Burada, insanın doğru tanımlanmasında "İnsaniyet" kavramının anahtar rolü görülmektedir. Aynı şekilde Kur'an ve Sünnet verileriyle yapılandırılan insaniyet kavramı, İslam'ın maksat ve programıyla büyük bir benzerlik sergilediği görülmektedir. Sonuç olarak "İnsaniyet" kavramının yeniden yapılandırılması ile birçok sahada olumlu etki ve sonuçlar doğuracağı öngörülmektedir.

The Concept of Humanity in the Light of the Quran and Hadiths

Keywords:

The Prophet,
Muhammad,
Hadith,
Humanity,
Human,
Education.

ABSTRACT

The definition of humanity is described in different individual and social contexts. However, semantic restriction, modifications, and shifts can be seen in all of these implementations. The context of our study consists of a choice of terms for the term humanity in the Qur'an and essential hadith sources, with equal, narrow, and opposite interpretations and the usage and inferences of the definition of humankind in humanity today. The concepts of "Humanism" and related concepts from the West that give rise to the idea of mankind are not entirely in line with the concept of humanity. Because humanity is closely linked to Islam in the same manner as human beings, this is a matter of importance in the Quran and the Hadiths. It is seen that in the meaning of humanity in these texts, the idea of "Humanity" plays a key role and is associated with Islam's purpose and program. The restructuring of the notion of "humanity" with the knowledge of the Quran and Sunnah would have beneficial implications and outcomes in many fields. In this article, the

* Bu makale, "Hz. Peygamber'in (s.a.v.) Davetinde İnsan Mefhumu ve İnsaniyet İnşası" adlı tamamlanma sürecindeki doktora tezinden istifade edilerek hazırlanmıştır.

** Doktora Öğrencisi, Adıyaman Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, ibrahim.bd@hotmail.com
ORCID: 0000-0003-0046-5652

deconstructive understanding and its reflections on literary texts will first be discussed. Afterwards, Mehmet Kaplan's examination in "Poem Analyses 2", where he reflected his approach to Nazım Hikmet and the poem "Mechanization", will be handled in terms of the deconstructive understanding. Thus, Mehmet Kaplan's approach will be subjected to a deconstructive investigation.

Giriş

İnsan, kâinat içerisinde özne olan özel bir varlıktır. Onun etraflı tanınması ve keşfedilmesi, tarihin ilk dönemlerinden bugüne değin süregelmektedir. Ancak insanın tanımlanmasında birçok fikir, yaklaşım ve iddia ileri sürülmektedir. Aynı şekilde İslam'ın da insan hakkında ileri sürdüğü ve temellendirdiği yaklaşımları bulunmaktadır. Ancak bizler bugün, insan hakkında kapsamlı, kuşatıcı, çok yönlü, zengin içerikli ve doğru bir yaklaşım ortaya koymakta bir takım sorunlar yaşamaktayız. Bunların başında, insanı sadece "Beşerî Bilgi" ekseninde ele almak gelmektedir. Beşerî Bilgi dediğimiz şeyden; insanoğlunun deneme-yanılma, gözlem, deney ve farklı bilgi kanallarından özümlediği, tecrübe ettiği ve hakkında ortak kanaat geliştirdiği bilgi ve bulgular kastedilmektedir. Bu problemin diğer bir yüzü ise ilahiyat sahasındaki araştırmacıların insan hakkında sadece Vahiy ve Nebvî Bilgi'yi referans almalarıdır. Çünkü Vahiy ve Nebvî Bilgi, araştırmanın temel yönünü teşkil ederken, Beşerî Bilgi işin detay ve tamamlayıcı yönünü teşkil etmektedir.

İnsanlık tarihindeki anlam keşfi ve kavram üretimi, sahih ve sağlam dini standartlar dikkate alınıp yapılandırıldığında, doğru kavramlar üretilmiştir. Ancak kimi zaman üretilen kavramlar ve bu kavramların anlam yapıları bazı yönlerden problem olmuştur. Bugün, batının ürettiği "Hümanizm" kavramı buna örnek verilebilir. Bu kavramın "İnsaniyet" kavramına karşılık geldiği düşünülebilir. Ancak 'Hümanizm' ve 'İnsaniyet'; kapsam, içerik ve vurgu olarak aynı anlamı ifade etmemektedir. O halde bizler, kendi bilgi ve anlam dünyamızı yapılandırmada, yoğun ilmi gayret sarfetmeli ve işin ciddiyeti yönünde çaba ortaya koymalıyız. Bu araştırmamızda, insaniyet lafzının manasının doğru yapılandırılmadığı; kapsam, bileşen ve içeriğinde bir takım eksiklikler ve yanlışlar olduğu tespit edilmektedir. Bu araştırmada ki amacımız, insaniyet kavramının anlam ve içerik olarak İslamiyet'e ait bir kavram hüviyetinde olduğunu ve İslamiyet'in maksatlarını kendisinde topladığını göstermektir.¹ Hedefimiz; bu kavramın cahiliye toplumunda, Batı toplumunda ve günümüzdeki kullanımlarını anlam ve içerik olarak tespit ve tahlil etmek, akabinde Kur'an ve Hadis müktesebatı çerçevesinde onu yeniden yapılandırmaktır.

İnsaniyet kavramının eş ve yakın anlamlı kelimelerle kullanımının ilk insanlardan bu yana devam ettiği kanaatindeyiz. Ayrıca "İnsaniyet" şeklindeki kullanımı ise son 300 yıldan bu yana olduğu görülmektedir. Öyle ki bu kavramın, Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerinde; ilim, fikir ve siyaset dünyasında çokça kullanıldığı görülmektedir. Ancak o gün ki toplumda yoğun kullanılmasının yanında, kavram hakkında -birkaç gazete makalesi dışında- önemli bir araştırma bulunmamaktadır. Böyle bir kavramın araştırma açısından tercih edilmesinin sebebi; bu kavramı batılıların üretmesine rağmen anlam olarak yanlış ve içerik olarak eksik bırakmış olmalarıdır. Bugün bu yanlışlığın ve eksikliğin sürdürülmesi sebebiyle ilgili kavram üzerine araştırma yapmayı gerekli ve faydalı gördük. Bugün insaniyet kavramı, İslamî ilkeler ve standartlarca doğru yapılandırıldığı takdirde, insan ve

¹ İnsaniyet kavramı İslam'a ait bir kavram olarak değerlendirilebilir mi, bu kavram ve İslam arasında bir ilişki var mıdır?

toplumların kavramla ilgili algılarında bir düzelme olacağı ümidindeyiz. Kavramın İslam'a göre yapılandırılması sayesinde, ilgili kavram ve İslamiyetin ana fikri arasındaki benzerliğin fark edilmesi yanında İslam'ın bu kavramı kuşattığı görülecektir.

1. Gereç (Materyal) ve Metot

İnsanı tanımlamak çok mühim ama zor bir meseledir. Gerek kaynaklar ve gerekse metot hususu bu işin iki zor yönünü oluşturmaktadır. Bu araştırma, insanın görünen yüzünün ötesinde, görünmeyen fakat görünen kadar hakikat olan yönü üzerinde bir çalışma olup, önemli olduğu kadar çok zor bir araştırmadır. Çünkü soyut ve gözle görünmeyen bir konuyu; doğru, kapsamlı ve yerinde tanımlamak kolay olmayacaktır.

Bu araştırmamızda, ilk olarak kavramın yerli ve ilgili yabancı kaynaklardaki anlam çerçevesi tespit edilerek, kavramın tahlili yapıldı. Kavramın yapılandırılmasında Kur'an ve Hadisleri merkeze alarak, ilk safhada konuyla bağlantılı ayet ve hadislerin tespiti ve seçimi yapıldı. Bu konuda, temel Hadis kaynaklarını esas aldık. Akabinde bu ayet ve hadislerin çokluğu karşısında konu hakkındaki verileri azaltma ve ayıklama yoluna gidildi. Burada ayıklama yoluyla elde ettiğimiz ayet ve hadisleri çoğunlukla blok aktarmalar olarak değil de araştırma konusu ile ilgisi olduğu düşünülen kelime, cümle ve paragraflar analiz edilerek kaydedildi. Aynı şekilde İslam literatüründe önemli bazı kaynakları nazar-ı dikkate alınarak, konuyu katkı sağlayacak fikir ve düşünceleri değerlendirmemize kattık. Bunlara ilave olarak sosyal bilimlerin ilgili konulara dair tespitleriyle konuyu tamamlamaya gayret sarfettik. Çünkü bugün dini metin ve düşüncelere ilave olarak Sosyal Bilimlerin işe katılmasının konunun bütünlüğüne katkı sağlayacağını düşündük. Daha sonra araştırmaya katkı olacağını düşündüğümüz kaynak ve çalışmalarını dikkatle inceleyerek araştırmamızı tamamladık.

2. Bulgular (ve Tartışma)

2.1. İnsan

Kâinat ve içerisindeki varlıkları gözlemlediğimizde varlıklar arasında bir sınıflamanın olduğu göze çarpmaktadır. Aynı şekilde bu sınıflama içerisinde insanın farklı bir yeri ve konumu olduğu fark edilmektedir. Burada insan, kâinat içerisindeki varlıklar arasında yeri ve konumu itibarıyla önemlidir(bk. el-Bakara 2/30-37).

İnsan madde ve manadan mürettep bir varlıktır. İnsanın maddesi somut ve gözle görülebilirken, manası soyut ve gizlidir. Aynı şekilde insanın maddesi çok farklı sistem, birim ve yapılardan mürettep ise de manasında daha yüksek standartta unsur, latife ve cihazlar yer almaktadır. Denilebilir ki insan, madde ve mana birleşiminde tasarlanmış ve yaratılmış bir varlıktır. Bunun yanında Yüce Allah her insanı, nev-i şahsına münhasır bir terkip suretinde yapılandırdığından her bir ferdi farklı fiziksel, bilişsel, duygusal, nefissel ve ruhsal hususlarla techiz ettiği görülmektedir. İnsanın varlık olarak bu şekilde olması yanında, kâinat içerisinde birçok soyut ve manevi yapıyla ilişki ve etkileşimi bulunmaktadır. Kâinat içerisindeki her varlığın kendisine ait sıfat ve özellikleri bulunduğu gibi insana yönelik olarak da sıfat ve özellikleri bulunmaktadır. Bunlar o varlığın tanımlayıcı özellikleridir. Çünkü her nesnenin ve eşyanın çok yönlü yaratıldığı müşahade edilmektedir. Yani bir eşya güzel-çirkin vasfıyla kalbe hitap ettiği gibi, iyi-kötü vasfıyla da nefse hitap

edebilir, doğru-yanlış vasfıyla da akla hitap edebilir. Bu şekilde varlıklar hem göze hem kalbe hem de nefse hitap eder fonksiyonlar taşımaktadırlar. Yani insan, gördüğü bir varlıktan sadece bir özelliği değil, birçok özelliği özümseyebilmektedir.

İnsanın bedeninde birçok farklı sistem ve organ yer almaktadır. Bunlar, insanın yaşamı için zorunlu sistem ve organlardır. Bu sistem ve organların kendi içerisinde bir çalışma düzeni olduğu gibi bütün bedenle organizeli bir çalışma düzenleri bulunmaktadır. İnsan hakkındaki bu araştırmamızda, insanı bir bütün olarak ele alacağız. İnsanın maddi yapısında birçok farklı sistem ve organ yer aldığı gibi onun manevi bünyesinde de birçok farklı cihaz ve birim bulunmaktadır. Bu birimlerin hem kendi içerisinde bir işleyiş düzenleri olduğu gibi hem de diğer manevi birim ve cihazlarla bağlantılı bir işleyiş şekilleri bulunmaktadır. Yani insanın manevi bünyesini oluşturan; ruh, nefis, akıl ve kalbin kendi başlarına bir işleyişleri olduğu gibi birbirleriyle ilişki ve etkileşimli bir işleyişe de sahiptirler.

Kâinat büyük bir fotoğraf gibidir. Bu fotoğrafın her karesinde farklı varlıklar yer almaktadır. Her kare kendi başına bir anlam ifade ettiği gibi bu karenin fotoğraf bütünlüğü içerisinde de bir anlamı bulunmaktadır. Bu bağlamda insan düşünüldüğünde, kâinat içerisindeki varlık ailesinin bir ferdi olduğu gibi, aynı insan kendi başına bütünlük arz ettiğinden ayrı bir araştırma ve inceleme konusudur. Bizler insanı tanımak ve tanımlamak için farklı iki metot takip edeceğiz; “Müstakil Varlık” ve “Merbût Varlık” ayırımları doğrultusunda onu inceleyeceğiz. Müstakil varlık, insanı sadece varlık yapısı ve özellikleriyle dikkate alarak incelemektir. Merbût varlık ise insanı, içerisinde yaşadığı alemle bağlantılı ve ilişkili bir surette ele alarak yapılan incelemedir. Bugün insanı tanıma adına böyle farklı iki yaklaşımın izlenmesi, insan tanımına farklı bir bakış ve değer katacağı görüşündeyiz.

2.1.1. Müstakil (Bağımsız) Varlık

Varlıklar somut ve soyut yapıda olup, bu varlıklar müstakil varlık bağlamında incelendiğinde onları çevreden bağımsız bir şekilde görmek ve incelemek esastır. Somut varlıklar cisim sahibi oldukları gibi bu cismin dâhilinde birçok birimden oluşan sistemler ve organlar yer almaktadır. Fizyolojik olarak insan yapısında, kısmen özerk ve kısmen de birbiriyle ilişkili sistemler yer almaktadır. Bunlar bir binayı oluşturan temel yapı birimleri gibidir. Bunlar; hareket, iskelet, kas, sinir, endokrin, solunum, ürogenital sistem ve duyu organlarıdır. Bunlara ilave olarak; rûhî, zihnî, kalbî, nefsi, şeytânî, aletsel ve daha başka birimler bulunmaktadır.

İnsan, çok katmanlı iç içe geçmiş bir yapı gibidir. Bu yapıda bize görünen bir gerçek olduğu kadar, görünmeyen ve varlığı görünen kadar hakikat olan diğer iç katmanlar bulunmaktadır. Bugün gelişen fen ve teknik, insan cisminin iç katmanlarındaki görünmeyenleri keşfetmede büyük destek sağlamaktadır. Bu katkıyı sağlamada Genetik Bilimi önemli rol oynamaktadır. Çünkü Genetik Biliminin çalışma alanlarından olan DNA ve Genetik Kod sahalarındaki ilmi gelişmeler, bizim insana ve hazırbulunuşluk düzeyine yönelik bilgi ve düşüncelerimizi yeniden şekillendirmiştir. Bu bilimsel gelişmeler, insanın teşekkülünden itibaren bir takım hazır yapıların onda inşa edildiğini haber vermektedir.(bk. Ataş 2017: 14-18).

2.1.2. Merbût (Bağlantılı) Varlık

İnsan müstakil olarak ele alınacağı gibi, münasebet ve bağımlılık cihetinde de ele alınabilir; bu yönde tespitler, tahliller ve tetkikler yapılabilir. Çünkü insan denen varlık, gerek fizyolojik ve gerekse ruhsal yönden varlık alemindeki diğer varlıklarla bir bağ, iletişim ve etkileşim içerisinde dir.

İnsanın hayatiyetini sürdürmesi için, içinde yaşadığı alemin bütünüyle ilişkili ve bağlantılıdır. Bu durum, gökyüzündeki güneşten yerin altındaki suya, madene, gaza ve petrole varıncaya değin aynı yönde ilişki ve bağımlılık göstermektedir. Böylelikle bu durum, insanın mahiyetinin zenginliğine, çeşitliliğine ve mükemmelliğine ayna tutmaktadır. İnsanın yaşadığı alemde var olanlar arasında, sürekli bir tercih içerisinde bulunması, kendi mahiyetindeki zıtları nazar-ı dikkate alması ışığında bakıldığında, dış dünyada da insanın batınına benzerlik olduğu görülmektedir.

2.2. İnsaniyet Kavramı

Dikkate değer olan nokta, insanların kendilerini incelemeye önce, kendilerinden uzak olan olayları merak etmiş ve bunları incelemiş olmalarıdır. Yani insanlar önce güneşi, yıldızları ve gezegenleri incelemiş, akabinde yeryüzünü ve son demde ise kendilerini incelemeye yönelmişlerdir. Nitekim Matematik ve Fizik; modern çağda ise Kimya ve Biyoloji; nihayet 19. yy'ın sonuna doğru Psikoloji ve Sosyoloji gelişmiştir(bk. Baymur 1985: 5). Bu son gelişen ilimler ise doğrudan insanla ilişkili bilim dallarıdır.

İnsanoğlu ilk çağdan bu yana hayvanların; etinden, sütünden, yününden ve farklı özelliklerinde istifade etmektedir. Kazanılan tecrübe ve elde edilen bilgiler neticesinde bugün, hayvanların farklı yetkinlik ve özelliklerinden istifade edilmektedir. Örneğin; bilim dünyası bunların birçok özelliğini modelleyerek yeni teknolojiler geliştirmektedir. Öyle ki bu hayvanların davranış biçimleriyle insan davranış biçimleri arasında ilişki görülerek, bunlar üzerinde bir takım eğitim-öğretim deneyleri yapılmaktadır. Onların "sevki tabii | doğal davranış biçimleri" hakkında keyfiyetli araştırmalar yapılmaktadır.

İlk insanlardan bugüne insan-madde ilişkisi bilinmektedir. İlk insanlar muhatap oldukları maddeyi sadece hayatiyetlerini idame açısından ele almış ve kullanmışlardır; toprağı, suyu, havayı, ateşi, ağacı ve daha birçok maddi şeyi, sadece ihtiyaç ve gereksinimleri doğrultusunda görmüşlerdir. Ancak gelişen ilim ve teknolojiye paralel olarak çağın insanları, maddeye nüfuz ederek; topraktaki elementleri, sudaki elementlerin kimyasal formülünü, havadaki gazların çeşitliliği yanında mahiyetlerindeki bilimsel formülasyonları tespit etmişlerdir. Bunun neticesine çağın insanı, maddenin özüne inmeye ve mahiyetini keşfetmeye çalışmaktadırlar. Bunun neticesinde bugün madde; sadece görünüşüyle değil, mahiyet ve içeriğindeki element ve soyut unsurlarla mukayyet ve muttasıf bir şey olarak bilinmektedir. Örneğin; Mikrop, virüs, bakteri gibi gözle görülemeyen birçok canlı, mikroskop ve benzeri aygıtlarla görülebilen bir canlıya dönüşmektedir. Evet, madde ve yaşadığımız çevre görünürlüğüyle değil, görünenin ötesiyle de gün geçtikçe görmeye başladığımız bir dünya olmaktadır.

İnsan, cismî bir varlıktır. Ancak insan cismi dışarıdan görülebilenin aksine içeriğiyle çok daha dikkat çekici ve merak uyandırıcı özelliktedir. Geçmişte yaşayan toplumlar, insan dışının ötesinde içeriğindeki maddesini çok merak etmiş, onu kadavra suretinde parçalayarak çözümlemeye çalışmışlardır. Bu genel metot, o gün normalin ötesi iken bugün için ibtidai sayılmaktadır. Her geçen gün insan içiyle ilgili bu ayrıştırma ve detaylara inme çabası artarak süregelmektedir. Böylelikle insan hakkındaki çok yönlü bu araştırmalar geliştirile geliştirile, onun maddesindeki DNA (Deoksiribo Nükleik Asit) ve Genetik Kod keşfedilmiştir. İnsan genlerinin haritasının çıkartılması çalışmaları 1980'lerde hız kazanmış, 2000'li yıllardan bugüne değin insanlık açısından önemli bir konu olan "Genom Projesi" insan geninin tümünün haritasını çıkarmayı, fonksiyonlarını belirlemeyi ve insan DNA'sını oluşturan birimleri ortaya çıkarmayı hedefleyen bir proje olarak bugün sürdürülmektedir(Akar & Haspolat 2007: 3). Bugün gelişen bu yeni teknolojilerle insanda bulunan hazır, düzenli ve sabit bir sistemin varlığı gün yüzüne çıkartılmaya çalışılmaktadır. Evet insan, fizyolojisindeki zenginlik, karmaşıklık ve merak uyandırıcılığın çok ötesinde, ruhi cihetiyle daha bir zengin, karmaşık ve hayret uyandıracak özelliktedir.

Bugün canlılar ve insan hakkında yapılan bilimsel araştırmalarda, bunların maddi formlarının içerisinde; yaşama biçimlerini düzenleyen, eğilim ve yönelimlerini sağlayan, üremeyi sürdüren, beslenme biçimlerini belirleyen, kendi aralarında iletişim ve etkilişimi düzenleyen; güdü, sâik, motiv, refleks ve tepki dediğimiz soyut unsurlar olduğu gözlemlenmiş ve tespit edilmiştir. Bu ve benzeri durumlar başta insanlar ve tüm canlıların, doğuştan itibaren neleri yiyip-içecekleri, yaşadıkları mekanda hangi tehlikelerden korunacakları, barınma ve korunma olarak ne tür bir mekan edinecekleri, hemcinsleriyle nasıl bir iletişim ve etkileşime girecekleri, karşılaçacakları sorun ve durumlar karşısında ne tür bir çözüm yoluna başvuracakları, nesli sürdürmeleri konusunda karşıt cinslerle nasıl bir temas kuracakları, doğurdukları yavruya karşı yapacakları hizmetler, yerine getirmeleri gereken sorumluluklar, göstermeleri gereken ilgi ve yetişmeleri için başvuracakları eğitim şekilleri, kendi aralarında başgösteren rekabet ve düşmanlık durumlarında ortaya koyacakları mücadele biçimleri, topluluk olmaları durumunda uymaları gereken ölçüler, yerine getirmeleri gereken sorumluluklar, zorda kalan hemcinslerine sağlamaları gereken destek ve yardım gibi hususlar hazır bir surette manevi cihetlerinde bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı hususu insan özelinde etraflı bir surette ele aldığımızda ise daha geniş ve zengin bir hazırbulunuşluk durumu olduğu görülmektedir. Sözelimi onun öğrenme için sorgulamaya başlaması, örtünme ve giyinmeyi gereksinmesi, havayı teneffüs etmesi, beslenme çabasına girmesi ve belirli besinleri tercih etmesi, eşyaya sahiplenme çabasına girmesi, etrafındaki canlılara hükmetme ve onları kendi hizmetine amade kılma girişiminde bulunması, eşyayı ve çevreyi kendi konfor ve rahatına göre dizayn etme uğraşına girmesi, tehlike ve saldırı durumunda savunma ve kaçınma yoluna başvurması, beraber yaşadığı karşı cinse şehvet ve birlikte olma arzusuna girmesi, ona kendisini beğendirme ve kabul ettirmede kur yapması, karşıt cinsle bir araya gelmelerinden doğan yavruya karşı fedakârca hizmet etmesi ve karşılıksız yakınlık göstermesi, zamanı bölümlemesi, bir kısmında ihtiyaç ve isteklerini temin etmede kullanması, diğer bir kısmında ise uyuması, başkasına isteyerek veya istemeyerek zarar verme durumunda iç sıkıntısı çekmesi, canlı ve çevreye karşı ilgi ve yakınlık göstermesi, zorda kalmış ve ihtiyaç sahibi birisine iyilikte bulunması, suç işleyen

veya kötülük yapana karşı öfke duyması ve daha birçok söz, davranış ve tutum bu meyanda sıralanabilir. Tüm bu sayılanlar nazar-ı dikkate alındığında, insan maddesinin özünde bir kısım sevk-i tabiielerin olduğu, bunların da kendilerine mahsus birer program ve özellik taşıdıkları anlaşılmaktadır. Aynı şekilde insandaki her şeyi isteme, ihtiyaç ve isteklerindeki sınırsızlık, bunları elde etmede gösterdiği aşırılık ve kararlılık, beslenme ve tüketmedeki müsriflik, yeme-içmedeki tıkabasacılık ve doyumsuzluk; konfor ve lükse olan rağbetlilik, mal ve eşyaya olan tamah, bencillik ve cimrilik; karşı cinse olan şehvet ve arzudaki sapkınlık, hemcinslerine ve etrafına gösterdiği güç, kuvvet ve üstünlük, onlara hükmetme, itaat altına alma ve kendisine boyun eğdirmedeki cebirlik; yaşam standartlarındaki ölçsüzlük, aşırılık ve taşkınlık onda doğuştan gelen tabii ve doğal hallerdir.

Aynı şekilde insandaki sorgulama ve öğrenme çabası sürecinde, bilgi ve bulguları doğru ve yanlış şeklinde bir sınıflandırmaya gitmesi, eski öğrenmelerle karşılaştırması ve değerlendirmesi, bunlardan genellemeler çıkartması, karşılaştığı durum ve olaylarda bu genellemeleri ölçüt kullanması gibi hususlar aynı hazırbulunuşluğa işaret etmektedir.

İnsana dair bir başka husus da eşyayı, nesnelere ve varlıkları güzel ve çirkin görme, güzel olanı sevme ve çirkin olandan nefret etme, hemcinslerine karşı merhamet, acıma ve şefkat gösterme, bunun tersi durumda ise onlara zulmetme ve reddetme, beğendiği, güzel gördüğü ve hoş bulduğuna bağlanma, birlikte olma, ona fedakarlıkta bulunma, kendisine iyilik ve lütufta bulunana teşekkür etme, bağlanma ve vefa gösterme, kendisine kötülük ve zulümde bulunandan nefret etme, kin duyma ve isyan etme gibi hazırbulunuşluklar gözlenmektedir.

İnsana dair bir başka husus ise bütün varlıklara karşı bir merak, ilgi ve iletişim halinde olma, onlara karşı içsel bir bağ hissetme, varlıkları sevme ve koruma, onlarla içsel bir arkadaşlık ve yakınlık kurma, kuşlara, böceklerle ve benzer canlılarla yakınlaşma, gök ve gök cisimleriyle konuşma, onlarla gizil anlaşma, denizleri, dalgaları, dağları ve ovaları kendine ait hissetme ve onlarla bütünleşme, baharla, kışla, geceyle, mehtapla, çiçeklerle uyumsama içine girme gibi hisslerin onda hissedilmesidir.

İnsana dair diğer önemli bir husus, onun varlığında iyi insan ve kötü insan özelliğinin birlikte yer almasıdır. Bu durumda insan, zıt unsurların kendisinde cem' olduğu, ancak bu zıt yönlerden iyi insan olmaya yönelme tabiatında olduğu görülmektedir. Bir yönüyle insanda; bitkiler, hayvanlar ve meleklerle ait özellikler cem edilmiştir. Hatta insan tabiatına hayvanların özelliklerinden daha alt özellikler derç edildiği haber verilmektedir (bk. el-A'raf 7/179; el-Furkân 25/44). Çünkü hayvanların bile yapmadığı bir takım vahşiliği ve zulmü insan icra edebilmektedir. Öyle ki insana ait bu zıtlılıkları dikey bir doğrultuda tasavvur edebiliriz. Bu dikey doğru üzerinde yukarı-aşağı şeklinde bir tasvir yapıldığında, onun yukarısı ve aşağısı için uzun bir dikey doğrunun varlığı tasavvur edilebilir. Bu doğru üzerinde insan uç noktalara kadar gidebilmekte ve çıkabilmektedir. Bu durum, insandaki manevi cihazlardan neşet eden söz, fiil ve tutumlardan mütevellid gerçekleşmektedir. Yani insanın batınında yer alan manevi cihazlar, insan için birer konumlandırma ve seviye belirleyicilerdir. Bu manevi cihazların her birisindeki özellikler bu yönde bir etkiye sahiptirler.

İnsanlar birbirlerinden farklıdırlar, bu farklılık belki bir takım beşeri tasnifleri gerekli kılabilirken gerçekte insanların fiziksel ve biyolojik yapılarından dolayı bir derecelendirme yapmak doğru olmaz. Ancak insanların bu farklılıkları yanında, yapıp ettikleri yönüyle birbirlerinden bariz farklılıkları ortaya koymaktadırlar. Yaratıcı da insanları yaptıkları ve ürettikleriyle kendi katında derecelendirmektedir. Bu konuda Allah'ın varlıkları isimlendirme şekli, varlıkların suretlerine göre değil de siretlerine göre yapıldığı anlaşılmaktadır. Böyle olunca şeklen aynı olan varlıklar, siret itibarıyla değiştiklerinde isimleri de değişmektedir. Yani asıl olan varlığın sureti değil, siretidir. Bu konudaki bir hadiste; *"Allah sizin suretlerinize (görünüştünüze) ve mallarınıza bakmaz, ancak kalplerinize ve amellerinize bakar."* (Müslim, "Birr" 34) buyurulmaktadır. Bu demektir ki Allah nazarında insanların söz, fiil ve tutumları esas alınmaktadır. Çünkü insanlar indi ilahide aynı beden içerisinde olmakla beraber, imandan önce kafir iken, imandan sonra mümin olabilmektedir. Bu sayede insanlar; söz, fiil ve tutumlarının çeşitliliği sebebiyle farklı kavramlarla tanımlanmaktadırlar. Bu da bize göstermektedir ki aynı varlık, siret bakımından değiştiğinde veya dönüştüğünde farklı bir isimle isimlendirilmektedir.

2.2.1. Tarihsel Süreçte İnsaniyet Kavramı

Tarih insanla başlamıştır ve ilk insan ise Allah'ın terbiye ettiği ve kendisi de bir peygamber olan(bk. el-Bakara 2/37; İbn Hanbel, 5/265) Hz. Adem'dir. O hem bir insan hem de bir peygamber olarak kendisinden doğacak nesilleri terbiye edecek vasıf ve yetkinliktedir. Ancak insan denen canlının melekût yönüne bir takım manevi birimler yerleştiren(bk. en-Nahl 16/78), bu birimlerin özüne zıtları cem' eden Allah(bk. eş-Şems 91/7-8), bu şekilde onu bu dünyada imtihana sevk etmiştir(bk. Muhammed 47/31). Aynı şekilde insanları yaratan Allah, onların en güzel davranışı ortaya koymalarını murad etmekte(bk. el-Mülk 67/2) ve bu ise ancak en güzel davranışı öğretecek bir öğretmenle mümkün olabilmektedir.

İnsanların anlam dünyası, ilk insandan bugüne, sürekli bir gelişim, değişim ve dönüşüm halindedir. Bu anlam durumuna paralel olarak, lafızlarda da benzer durum görülebilmektedir. Bizim bahsettiğimiz insaniyet kavramı, tarihte insanların dini metinler ve tecrübeler neticesinde kullanılageldikleri eşanlamlı benzer kavramların bulunduğu haber vermektedir. Doğal olan şudur ki gerek somut ve gerek soyut anlamlarla karşılaşan insanlar, bunlara bazı lafızlar yani isimler atamış ve bunları birlikte kullanmışlardır. Bunlar, bugün bahsettiğimiz kavramın yapı taşları ve yapı birimleri mesabesinde. Yani insanlar, kendilerindeki bilgi, duygu ve heves durumlarını ilk andan itibaren fark etmiş, bunlara karşılık kavram ve tanımlar kullanagelmişlerdir.

Yeryüzüne gönderilen Hz. Âdem ve Hz. Havva'dan doğan çocukların Hz. Adem'in terbiyesinde yetişmiş olmaları şüphe edilemez bir durumdur. Çünkü O, hem bir baba ve hem de bir peygamberdir. Bu durumda O'nun kendi çocuklarını vahiy mesajı(bk. el-Bakara 2/37) doğrultusunda yetiştirmesi de zaruridir. Bu hususta elde bulunan Habil ve Kabil Kıssası'na(bk. el-Mâide 5/27-31) baktığımızda; bu iki kardeş arasındaki diyalog ve iletişim bağlamında bunları tahlil ettiğimizde, müspet ve menfi yönleri temsil eden iki birey olarak bilinç düzeylerinin üst düzeylerde oldukları görülmektedir. Yani menfi yönü temsil eden Kâbil'in ortaya koyduğu taşkınlık ve azgınlığa karşılık, Hâbil'in itidal ve denge teklifinde

bulunması, diyalog ve iletişimin ilk insanlardaki seyrini ve seviyesini kısmi olarak bizlere sunmaktadır.

İnsanı yaratan Allah, onun varlığında ve mevcudiyetinde yüklü birçok olumlu haslet ve olumsuz eğilimin bulunduğunu bildirmiştir. Ayrıca insanın iyiye rağbetli ve hayra meyilli yaratıldığı bahsedilmektedir. Tabii ki insan, bu hususiyetinin aksine başıboşluk, nefis, şeytan ve kötü insana uyma sonucunda ise çok aşağılara yani 0 (sıfır) orta çizgisinin alt kategorisinde bulunan eksi değerlerde çakılı kalacağını ve bunun da sınır noktasının olmadığı belirtilmektedir.

Yeryüzünde yaşamış ilk topluluklardan olan Hz. Nuh'a(a.s.) baktığımızda, O'nun kavmiyle olan diyalog, iletişim ve mücadelesinde bugün ki beşeri standartlara benzer şeyler görüyoruz. Hz. Nuh hakkında Kur'an'da çok yoğun geçen farklı ayetlerdeki ifadelerden bir metin inşa eder şekilde tanzim ettiğimizde, bunu görebiliriz. Yani insanlık tarihinin ilk topluluklarında tasavvur ve tevehhüm edilen vahşilik, yabanilik ve bedeviliğin aksine belli insani standartlar olduğu anlaşılmaktadır.

İnsanlık tarihinde üç semavi din için sembol olan Hz. İbrahim'e(a.s.) baktığımızda, Onda insana dair çok farklı bilinç örnekleri görmekteyiz. O'nun "Selim (arınmış) bir kalp"e(bk. es-Saffât 37/84) sahip olduğu bildirilmektedir. Başka bir yerde, O'nun yaşadığı dönemdeki kralla yaptığı münazarada(bk. el-Bakara 2/258) kullanılan dil ve beyan edilen ifadeler de yüksek bilinç düzeyi olduğu görülmektedir. Başka bir ayette, Hz. İbrahim'in insanın bilişsel ve duyuşsal seviyesini beyan eden duasında, "Ey Rabbimiz! Onlara, içlerinden senin âyetlerini kendilerine okuyacak, onlara kitap ve hikmeti öğretecek, onları temizleyecek bir peygamber gönder."(bk. el-Bakara 2/129) demektedir. Bu konuda Hz. İbrahim'den vereceğimiz bir diğer örnekte, Onda, varlık âlemine ve insana dair derin ilmî ve hikemî bilgilerdir(bk. en-Necm 53/36-49). Hz. İbrahim'e dair bu durumlar, O'nun insan ve peygamber kimliğinde yer alan bu özellikleri kendi davetinde de kullandığı ve kendisine tabii olanlara bu öğretileri ta'lim ettiği kabul edilmektedir.

İnsanlık tarihi uzun ve birçok iniş-çıkışlarla doludur. Bu tarihsel serüven boyunca insanın melekûtundaki manevi zıtlıkların mücadelesi gibi toplum dediğimiz sosyal bünyede de müspet ve menfi çatışmalar hep olmuştur. Bunlardan kimi zaman menfi(cehalet ve zulüm) durum yeryüzüne hakim olurken kimi zaman da müspet(bilgi ve medeniyet) hakim olmuştur. Menfi'nin hakim olduğu ve hüküm sürdüğü dönemlerde insanlık, müspetin arayışına girmiş, bunu nefsinde ve toplumda hakim kılmak için büyük bedeller ödemeyi göze almış ve ödemiştir. Buna sebep olarak insanın kendi mahiyetindeki iyilik meylinin onu ve toplumu tetiklemesinden başka bir sebebi olmamıştır. Bir diğer şekliyle insanlık tarihi, gerek fert ve gerekse toplum olarak insanı insan kılan değerler ve insanı hayvandan aşağı hale düşüren süfli arzuların hakimiyet kurmak istediği bir "Mücadele Tarihi"dir, denilebilir.

İnsanlık tarihindeki inişlerin ya da menfi durumların hakim olması hususu, yukarıda vurguladığımız insan ve toplum dediğimiz sosyal bünyedeki değerlerin rafa kalktığı ve inkitaya uğradığı bir duruma temas edilmektedir. Şöyle düşünülebilir; şayet insan ve toplum fitrî ve tabii olarak hayra ve iyiliğe meyilli ise nasıl bunun aksi durumlar hakim olup, hüküm sürmüş olabilir? Bu konuda söylenecek çok şey olmakla beraber, bunların başında toplumda rol model ve iyiliği irşad edici kimselerin kalmaması zikredilebilir. Şöyle ki; insan ve

toplumun bilinç düzeyini standartlaştıran şey, ilimdir. İlim ise geçmişte alimlerin uhdesindeydi. Ancak bir toplumda alim kimselerin bulunması süresince insan, toplum ve devletin bilinç düzeyi yüksek olmaktadır. Bu tür alim insanların varlık ve yokluk dönemlerinin sonuçlarını ortaya koymada Hz. Nuh döneminden haber veren ayetler örnek gösterilebilir(bk. Nûh 71/23). Ancak bu âlim ve fazıl kişilerin vefatları ile insan, toplum ve devletler maddi-manevi krizler ve sarsıntılar geçirmektedirler. Daha sonrasında ise onlardaki düşük bilinç düzeyi, git gide aşağıların aşağısına inerek dip yapmaktadır. Aynı husus, Abdullah b. Amr b. el-Âs'tan(öl. 65/684-85) gelen bir rivayette şöyle bildirilmektedir: *"Kuşkusuz Allah, ilmi kullarının arasından çekip almaz. Bilakis âlimlerin vefatıyla ilmi alır. Sonunda hiç âlim kalmayınca, insanlar cahil kimseleri önder edinirler. Onlara birtakım sorular sorulur, onlar da bilgisizce fetva verirler. Böylelikle hem kendileri sapar hem de (insanları) saptırırlar."*(Buhârî, "İlim" 34).

Bugün yaşadığımız toplum ve dünyada, insanların bir kısmı menfi(cehalet ve zulmün) ve diğer bir kısmı da müspet(ilim ve medeniyet) tarafta hayat sürmektedirler. Dünyanın değişik yerlerinde bunların arasında mücadele ve kavga sürmektedir. Öyle ki bugün toplumlar ve devletler, müspeti garanti ve güvenceye almak adına ilanlar, atılımlar ve girişimler ortaya koymakta, aksi yöndeki girişim, atılım ve saldırılara karşı koymaktadırlar. Öyle anlaşılıyor ki insanın kendisini insan olarak görme, koruma ve sürdürme çabası kıyamete değin süregidecektir.

2.2.2. Câhiliyye Döneminde İnsaniyet Kavramı

Araplar insanlık ailesinin kadim fertleridirler. Arabistan ise ilk insandan bu yana insanlık ailesinin bir beşiği ve yatağı olmuştur. Bu coğrafya birçok peygambere yer-yurt olmuş, birçok mücadele sahnesine şahitlik etmiştir. Bu coğrafyada yaşayan Arap toplumu, kültür ve medeniyet olarak zengi bir müktesebata sahiptir. Bu toplum Hz. Peygamber'den(s.a.v.) önceki uzun zamandan O'nun peygamberliğine değin peygambersiz ve öğretmensiz bir hayat sürmüştür. Bu süre zarfındaki başıboşluktan, şeytanın iğvasından, nefsin aldatmasından ve çıkar sahibi insanların saptırmasından mütevellid, menfi yönde çok aşağılara düşmüşlerdi. Bir yönüyle o günün insanların büyük çoğunluğu insanlıktan aşağılara düşmüş; kendi evladını diri diri gömme, yoksulluk korkusuyla yavrusunu öldürme, taş ve benzeri nesnelere imal edilmiş değişik şekillerden medet umma ve onlara bağlanma, küçük ve sıradan tartışmalardan savaşlar çıkartma, gelecek ve kazanma adına şans benzeri rastlantı oyunları oynama gibi değişik olumsuzlukların baş gösterdiği bir toplum olmuşlardır. Bu yönüyle bakıldığında insanlık, insan olmanın tüm vasıflarını ve niteliklerini kaybetmiş ve içinden sökülmüş görünüyordu. Ancak tüm bu olumsuzluklara rağmen o günün bir takım insanların, insan olmanın ve insan kalmanın bir takım iz ve alametleri hala mevcuttu. Yani o günün Arap toplumu bir yönüyle Cahiliye olarak tesmiye edilirken diğer bir yönüyle cahiliyeye direnen insaniyet örnekleri hala mevcuttu. Öyle ki henüz İslam gelmeden önce bazı kimseler bu kötülüklerden şiddetle uzak durmaya çalışmışlardı. O günün toplumunda öne çıkan hasletlere örnek olarak; misafirperverlik, mertlik, delikanlılık, cömertlik, vefa, sadakat, sözünde durma, emanete riayet vb. vasıflar sayılabilir.

Allah, yarattığı insana duyular vermiş ve bu duyuların bazısını da çift vermiştir. Böyle olmasıyla belki de hadiseleri görürken, işitirken ve değerlendirirken ifrat ve tefritten uzak orta yolu tutmaları murad edilmektedir. İnsan, bu duyu organlarının biriyle belki kötü tarafı görürken, diğeriyle iyi tarafı görebilmektedir. Aynı şekilde hadiseleri tespit ve tetkik ederken de müspet ve menfi cenahları birlikte görebilmek ve mütalaa etmek büyük önem arz etmektedir.

Bugün Câhiliyye toplumuna yönelik tespit ve tahlillerimiz genel itibariyle adından anlaşılacağı üzere 'tenkid' eksenlidir. Kavramsal bağlamda ele aldığımızda 'câhil'; yaratılış ve ahiret gerçeğini bilmeyen veya inkâr eden kimse olarak telakki edilmektedir. Ancak bu araştırmamızda Câhiliyye toplumu dediğimiz zaman ki toplum, bütünüyle ahlaki rezalet ve deniyet içerisinde olan bir toplum görülmemelidir. Sadece genel itibariyle böyle olması yanında, o gün ki toplumda bir takım doğru ve fazilet addedilecek işlerin yapıldığı da vâkidir. Bunların başında o günün toplumunda iki farklı zamanda yapılan ticari ve sosyal meselelere yönelik zuhur eden problemlere yönelik ortak akıl ve girişim platformu suretindeki "Hilfu'l-Füdûl | Faziletli Sözlüğü" örnek verilebilir. (bk. Süheylî 2000: 2/45-54; Hamidullah, DİA, "Hilfu'l-Füdûl" mad.).

İslam öncesinde gerçekleşen Kâbe'nin onarımına hazırlık sırasında, Kureys'in saygı duyulan ve sözü dinlenen liderlerinden biri olarak Velid b. Muğire'nin (öl. 1/622) insanlara verdiği şu talimat dikkat çekicidir; *"Lakin Rabbinizin evini (Kâbe'yi) onarıırken mallarınızın en helal olanından veriniz; faizden kazanılan yahut kumardan elde edilen veya fahişe satmaktan gelen pis malları vermeyiniz. Allah'ın evini habis mallarınızdan koruyunuz. Allah ancak helal olanları kabul eder."* (Ezrâkî 1431: 1/162).

Hz. Peygamber'in bazı ashabının Câhiliyye dönemlerindeki fazilet ve davranışlarına yönelik yaptığı *"İnsanlar, madenlerdir. Câhiliye döneminde iyi olanlar Müslüman olduktan sonra da iyi olurlar. Yeter ki İslâm'ı tam olarak kavrasınlar."* (Vâkıdî 1989: 3/1094-1095) beyanı buna işaret etmektedir.

Câhiliye dönemine göz gezdirdiğimizde, vasıf ve davranış olarak olumlu yönde istisnai kişiler ve tavırların olduğu görülmektedir. Ancak bunları isimlendirme konusunda farklı kavram ve kelimeler kullanılmaktadır. Öncelikle Arap edebiyatında "İnsaniyet" kavramını doğrudan kullanan ifade ve işaretler bulunmamaktadır, başta buna açıklık getirmek gerekmektedir. Bunun yerine "Mürüvvet" kavramı kullanılmaktadır. Mürüvvet ise "Mükemmel erkeklik" anlamına gelmektedir (Emin 2012: 232-233). Ebû Mansûr es-Se'âlibî'nin (öl. 429), ismini vermediği birine nispet ettiği, *"Mürüvvet bütün erdemleri kuşatan bir isimdir... Mürüvvet güzel ahlaklı olmak ve çirkinliklerden uzak durmaktır."* (Se'âlibî 1981: 422) şeklindeki tanımı ortak bir anlayışın özeti (Çağrı 2017: 81-82). el-Murûe (المروءة): 'el-Murûe' kelimesi "erkek" manasındaki "el-mer' den (المراء) türetilmiş olup "erkeklik" veya daha yaygın tanımıyla "mükemmel erkeklik" (كمال الرجولية) demektir (Ferâhîdî 1431: "el-Murûetu" mad.). Şu halde mürüvveti, 'insaniyye' yerine 'raculiyye' ile izah etmek cehl ile mürüvvet arasındaki semantik anlam ilişkisini yani cehlin, mürüvvetin anlamı üzerindeki belirleyici rolüne daha uygun düşmektedir (Çağrı 2017: 83-84). Câhiliyye toplumunda

'insaniyyet' kavramının delalet ettiği manaları kapsayan diğer kelime ve kavramlar da mevcuttur. Bunlar semantik anlam bağlamında ele alındığında "Hilm-Hulk" kelimeleridir. Mürüvvet kelimesine az çok cehlin kapsadığı şiddet karakterli davranışların karışması ihtimali bulunduğu halde hilim cehlin zıddı ve bütün barışçıl anlamlar grubunu içinde toplayan saf erdem olarak gösterilir(Çağrıncı 2017: 95).

Hilm (الحلم): Cahiliye dönemi ahlak telekkisini yansıtan kaynaklar, her kültürde olduğu gibi bu dönemde de insanlık vicdanının iyi ve doğru olduğunda ittifak ettiği temel ve kuşatıcı bir erdem bulunduğunu göstermektedir. Arapça'da bu erdem, 'cehl'in ve - anlamları içinde 'cehl'in de bulunduğu- 'sefeh'in tam karşısı olan hilim (çoğ. ahlâm) terimiyle ifade edilir(Sibeveyhî 1988: 4/35).

Hulk/huluk ve onun çoğulu olan ahlâk kelimesi, cahiliye toplumunda genel manada genellikle iyi ve kötü huyları, fazilet ve rezîletleri ifade etmek üzere kullanılmış; özellikle iyi huylar ve faziletli davranışlar hüsnü'l-huluk, mehâsinü'l-ahlâk, mekârimü'l-ahlâk, el-ahlâku'l-hasene, el-ahlâku'l-hamîde, kötü huylar ve fena hareketler ise sūü'l-huluk, el-ahlâku'z-zemîme, el-ahlâku's-seyyie gibi terimlerle karşılanmıştır(Çağrıncı, DİA, "Ahlak" mad.).

Netice olarak Cahiliye toplumu içerisinde araştırmasını yaptığımız "İnsaniyet" kavramının isim olarak aynısı olmamasına karşın, eş anlamlı kavram ve kelimelerin bulunduğu görülmektedir. Aynı şekilde Cahiliye toplumundaki bu kavramların paralelinde birçok insani değer ve davranışın varlığı da şüphe götürmez bir gerçektir. O halde insanlık tarihinde izini sürdüğümüz "İnsaniyet" kavramının anlam ve eylem olarak, Cahiliye toplumunda var olduğu görülmektedir. Öyle ki kavramlar, yaşamın ve hayatın kelimeleşmiş şekilleridir.

2.2.3. Günümüzdeki Kullanımıyla İnsaniyet Kavramı

Zamanın değişmesiyle fen, teknik ve sanat gelişmiş ve değişmiş olabilir ancak insan gerçeği ve doğallığı hala ilk yaratıldığı gün gibi orijinalliğini muhafaza etmektedir. Belki sahip olduğu imkan ve bu imkanlar sebebiyle ürettiği araç-gereç, uzayın derinliklerindeki seyahatleri, insanın kendisini tanımlamasında yanıltıcı olabilir. İnsan, insandır; her yeni doğan insan ilk insan formunda ve kıvamındadır. Bugünün geçmişten ve önceden farkı, insanın kendisi üzerine yalın şekilde yaptığı araştırma ve gözlemler yerine farklı teknik araç-gereçleri işe koşturmasıdır. Aynı şekilde bugünün insanı geçmişten şimdiye kadar gelen insanlık tecrübe ve birikimini hazırbulmanın verdiği avantajdır.

İnsanlık tarihinde birçok millet ve devlet sahneye çıkmış, bilim ve kültür üretmiş, iz ve medeniyet mirası bırakmıştır. Bu toplumların ortak yanı; evreni, etraflarını, eşyayı ve kendilerini anlama çabası olmuştur. Kimi bu çabasını yalın duyular ve akıl ile gerçekleştirmiş, kimi münzevi ve riyazi metotları işe koşarak akıl ve kalbin imtizacından neşet eden his ve duygularlar yapmış ve kimi de din denilen teorik ve pratik yönlü kurallar ekseninde yapmıştır. İnsanlık tarihinde insanın kendi gerçeği diyeceğimiz bu faaliyeti bugün de farklı şekil ve yöntemlerle sürdürmektedir.

Antik Yunan toplumu, gözlem ve deneye önem veren, akli ön plana alan bir toplumdur. Din mefhumunun baskın ve siyasi bir destekte olmayışı, bu toplumu serbest düşünceye ve doğal gözleme sevk etmişti. Bu özelliklerinden mütevellid Yunan toplumunda, birçok felsefi düşünce ortaya çıkmış ve bunları diğer toplumlara aktarmışlardır. Antik Yunanlıların mirasını devralan Makedonyalılarda aynı çaba ve gayretlerini sürdürmüşler, bu dönemde doğu ve batı kültürünün birleşimiyle "Helenistik Kültür"ün doğuşuna öncülük etmişlerdir. Makedonyalılardan sonra siyasi otoriteyi devralan Romalılar olmuştur(bk. Hacısalihoğlu, DİA, "Yunanistan" mad.). Felsefeyi Yunanlılardan öğrenden Romalılar, bu alanda yaratıcı olmamışlardır; ne yeni yollar aramışlar, ne de bulmuşlardır(Gökberk 1999: 106). Siyasi olarak güçlü ve etkin olan Romalıların çok tanrılı bir din anlayışları vardır. Böyle bir ortamda Hristiyanlık, miladi I. yüzyılda Roma İmparatorluğu'nun denetimindeki Arap Yarımadası'nın Filistin coğrafyasında bir Yahudi ihya hareketi olarak ortaya çıkmış ve zamanla Yahudilikten uzaklaşarak evrensel bir din haline gelmiştir(bk. Demirci, DİA, "Hristiyanlık" mad.). Bu süreçten itibaren Hristiyanlık güçlü ve hızlı bir şekilde yayılmaya başlamıştır. Böylelikle İslam'ın zuhuruna değin geniş bir coğrafyada yayılım göstermiştir. Bu yayılım öyle bir hal almıştır ki Hristiyanlık artık toplumların ve devletlerin kaderini belirleyici bir güce dönüşmüştür. Ancak ilk ortaya çıkışından itibaren büyük tahribatlar ve değişimler geçirmiş olan Hristiyanlık, doğumundan 15 asır sonrasına kadar eski orijinalliğini koruyamadığı gibi insanlar ve toplumlar nezdindeki cazibesi de kalmamıştı. Ortaçağ'a gelindiğinde ise Hristiyanlık adına çok şey değişmişti. Ortaçağ'da Batı dünyasında siyasi, ictimai ve bilimsel yetki Hristiyanlığın yani Kilise'nin tahakkümü altındaydı. Muharref din ve kendi düşüncelerini din kisvesine sokan din adamları, içerisinde buldukları toplumları fikir ve düşünce olarak monotonlaştırıyor, mülkiyet haklarını kısıtlıyor, siyasi yönden baskılıyordu. Netice olarak o günün toplumları, din ve dindarlığa karşı kin ve nefret duyuyor, insan ve toplum için yeni arayışlara yöneliyorlardı. Bu gayeyle 16. yüzyıldan itibaren Katolik Kilisesi'ne karşı Reform veya Yenilikçi Devrim'ler başlatıldı. Bu girişimlerden bir adım sonra Rönesans Hareketi ortaya çıktı. Rönesans; bilim, sanat, felsefe ve daha birçok alanda yenilik ileri sürerken, gerçekte dine, dindarlara ve dini kurumlara alternatif fikir, düşünce ve oluşumlar ortaya koyma teşebbüsü olmuştur. Rönesans mütefekkirlerine göre Ortaçağ'da 'hiçbir kıymeti olmayan insan', Rönesans'la keşfedilmiş, ilim ve teknolojideki ilerlemenin yanı sıra, insan ve tabiat sevgisini de beraberinde getirmiştir. Rönesans Hareketi'nin etkisiyle 18. yüzyılda 'Sanayi Devrimi' doğmuştur. Sanayi Devrimi, insanın doğaya üstünlüğünü ortaya koyan bir başarı olarak görülmüş ve Rönesans'ta ileri sürülen insancılık ya da insan sevgisi, 14. yüzyılın ilk yarısında Pozitivist düşünceyi doğurmuştur. Pozitivizm, geçerli bilgiyi, olguların bilgisinden ibaret gören ve metafizikle dinî bilgiyi geçersiz sayan felsefik bir akımdır. 18. yüzyıl sanayi devrimi ve onun etkileyici teknolojik başarıları, bilimin mutlak geçerliliği ve evrensel ilerlemenin zorunluluğu hakkında yaydığı iyimserlik dalgası, pozitivist filozoflar tarafından bu iklimi dünya çapında ve hayatın bütün yönleriyle ilgili bir felsefi projeye dönüştürme girişimi doğurmuştur. Öyle ki Pozitivizmin kurucusu olan Fransız filozofu Auguste Comte'un (öl. 1857) Mustafa Reşid Paşa'ya yazdığı 4 Şubat 1858 (öl. 1858) tarihli mektup, pozitivism konusunda daha sonra meydana gelecek gelişmelerin erken bir habercisi sayılabilir. Bu mektubunda Comte, İslâm dininin gerçeklik anlayışının Osmanlı Devleti'ne "İnsanlık Dini"ne intisap etmede

kolaylıklar sağlayacağını ve devletin, Batı'nın yaşamak zorunda olduğu metafizik devreyi yaşamadan "Pozitif Din" devresine geçebileceğini telkin etmişti(Kutluer, DİA, "Pozitivizm" mad.).

Osmanlı İmparatorluğu 18. yüzyılın başına değin geniş coğrafya ve idaresindeki birçok farklı toplulukla sürdürdüğü güven ve huzurdan uzaklaşmaya, yeni yeni problemlerle karşılaşmaya başlamıştı. Bu sorunlara gerek devlet, gerekse toplumun alim ve akil insanları müdahalelerde bulunmuş, bir takım raporlar taktır etmişlerdi. Bu zamanda Osmanlı tebasında bir takım sorgulama, eleştiri ve arayışlar doğmuştu. Devlet bu tür halk taleplerinin önünü almak için değişik ıslahat, ferman ve kanunlar çıkartmasına rağmen, bunlardan beklenen sonuçlar alınamıyordu. Böyle bir ortamda halk, kendisinden fen ve teknoloji olarak önde giden Batı'yı izliyor, ona imreniyordu.

Batı, "İnsanlık Dini" adı altında 'insanı her şeyin ölçüsü' gören anlayışıyla, Yeni Dünya'da çözüm ve alternatifler ileri sürüyordu. Bu anlayış, Osmanlı aydın ve ilim kesimlerinde kısmi olarak rağbet gördü. Bunun neticesi olarak da yeni bir anlayış ve yaklaşım olarak "İnsaniyet" ve "İnsancılık" fikri doğdu. Tanzimat öncesi sözlüklerde pek rastlanmayan 'İnsaniyet' kavramı, kanaatimizce Osmanlı'nın Batılı Devletlerle olan yoğun iletişim ve etkileşime girdiği 19. yy.'dan itibaren başladığı ve bunun günümüze değin günden güne artan bir kullanımla geldiği düşünülmektedir.

Osmanlı'nın son dönem (19. yy.) ilim muhitinde 'İnsaniyyet' mefhumu: "Âdeme yakışır evsâf ve fezâil, iyilik, hayırhâhlık; âdemin evsaf-ı rûhâniye ve kalbiyesine aid olanlar ve ahlaka müteallik işler" şeklinde açıklanmaktadır. Bu bağlamda kullanılan bazı cümlelerde, 'Sizde hiç insaniyet yok mudur?'; 'Bunu yapmak insaniyet iktizâsıdır.'; ve 'İnsaniyet namına bunu yapıyorum.' şeklinde o gün kullanılmaktaydı(Sâmî 1318: 12).

Benzer bir başka kaynakta İnsaniyet: İnsanlık, hasâis-i hasen ve hasâil-i müstehsine ile ittassıf ki vicdan sahibi olup yalnız hem cinsine değil benî nev'inin ğayrıya bile acımak, rahm ve şefkat göstermek, iyilik etmek demektir. Örneğin; Âdemin hayvaniyeti yemekle, insaniyeti okumakla kaimdir (Kemal). İnsaniyet satın alınmaz (Mesel)(Muzafferuddîn 1323: 471-472), gibi...

Günümüzde ise bu mefhum çok bir değişikliğe uğramadan kullanılmaktadır. İnsaniyet mefhumu, Arapça insan'dan yapma mastar eki-iyet ile yapılandırılmıştır. Anlam olarak ise "İnsan olma durumu; İnsana yakışır hal, insanlık"; "Ahlâkı ve huyu üstün nitelikli olan, ahlâklı, merhametli, vicdanlı"; "İnsan olma durumu; Bütün insanlar, insan türü, beşeriyet; İnsana yakışır şekilde davranma, insanca davranış"tır. İnsandaki insaniyet kelimesini anlam yönünden biçimlendirmek açısından dilimizde kullanılan bir takım deyim ve kalıplar bulunmaktadır, bunlar; İnsan evlâdı, İnsan gibi, İnsan adam, İnsan-ı kâmil vb. gibi(Ayverdi, Misalli Büyük Türkçe Sözlük, "İnsaniyet" mad.). İnsaniyetli: insanlık. (sf.) İnsanlığı olan, mürüvvetli(Akalın, Türkçe Sözlük, "İnsaniyet" mad.) olarak da anlamlandırılmaktadır.

Günümüz ilahiyat literatüründe ise İnsaniyet: "İnsan" kelimesine "iyet" aidiyet eki eklenerek elde edilmiş bir kavram, olarak beyan edilmektedir. Geniş bir anlam yelpazesine sahiptir: İnsanlık, humanity, insanların tümü, beşeriyet, insan olma durumu, insanca

davranma, iyilik, hayırhahlık, doğru dürüst-insan yakışır durum, adamlık, âdemiyyet, insanı insan yapan, insanın doğasını oluşturan niteliklerin hepsi, insanın değerini, saygınlığını veren öz, insana yaraşır yaşama ve düşünme ilkesi, insanlığa yakışır duygulara uymak, insanı sevme, insan sevgisi, insancıl olmak. Türetilmiş bazı kelimeler: İnsaniyet namına, insaniyetkâr, insaniyetli, (mürüvvetli) yani insana yakışır evsaf ve faziletleri olan, vicdanlı, olumsuz zıt kutbunda insaniyetsiz (yalnız menfaati düşünen, iyiliği dokunmaz), insaniyetsizlik, insanlık dersi vs.(Sarıçam 2016: 49) şeklinde kullanılmaktadır.

İnsaniyet kavramının doğuşu, Osmanlı'da kullanıma girmesi ve günümüze değin geçirdiği anlam serüvenine baktığımızda insaniyet: insanı insan kılan, erdemli davranışlar, değerler ve güzel ahlak bütünlüğüne verilen bir isim olarak görüyoruz. Bu yönüyle insaniyet kavramını ele aldığımızda, anlam çerçevesi ve içerik olarak İslamiyet'in birey ve toplumda hedeflediği güzel ahlak esaslarına karşılık geldiği görülmektedir. Bu şekliyle kavram, İslamiyet'in kapsam dairesine girmektedir.

2.3. Kur'an ve Hadis Müktesebatı Çerçevesinde İnsaniyet Kavramı Yapılandırması

Kur'an ve Hadis müktesebatı, dünyanın birçok ve ahiretin tamamına ait konuları ihtiva etmektedir. Kur'an'ın bilgi çeşitliliği öylesine çok ki mülk ve melekûta ait birçok konu burada yer alabilmektedir. Bunların arasında: Allah'ın tarifi, kâinatın icad ve inşası, gök cisimlerinin hareketleri, sineğin varlığı, arının çalışma serüveni, tarihteki toplumsal büyük inkılaplar, denizlerin bir mucize olarak yarılması, büyük kaya parçasının arasından mucize olarak bir canlının çıkması, rüyaların tarihe yön veriş, ideal bir toplumda hukuk prensiplerinin neler olması, insan denilen varlığın yoktan varedilmesi, maddi ve manevi hakikati, ondaki iç güçlerin neler olduğu, onu her türlü iyilik ve doğruluktan alıkoymak için Şeytan denilen soyut varlık ve tuzakları, kıyamet denilen büyük hadise, arkasından gelecek olan diriliş, mizan, hesap, cennet ve cehennem bu konulardan bazılarıdır. Yine Kur'an kimi yerde bir konuyu enine boyuna işlerken, başka bir konuyu bir cümle veya bir kelimeyle sınırlı tutabilmektedir. Belki de Kur'an'da en çok işlenen varlık olan insan, onun iyi ve kötü eylemleri, bunların doğurduğu sonuçlar, onun melekût cihetindeki manevi birimleri, bunların insan üzerindeki etki ve güçleri, aynı insanın manevi bir muhabere sistemiyle donatıldığı gibi daha birçok konu ortaya konulmaktadır. Ayrıca Kur'an, bilgiyi konu bağlamı değil de "Mantıksal İlişki ve Çıkarım Modeli"nde¹ bütünü içerisine dağıtmıştır. Hadisler ise Kur'an'ın ele aldığı konuları tefsir, ifade ettiği hükümleri açıklama ve standartlaştırma, eksik kalan hususları ise ikmal özelliğindedir.

Kur'an nazil olduğu ve Hadisler varid oldukları toplum ve zamanda; insan, toplum, devlet, ümmet ve medeniyeti inşa, ikmal ve ileriye taşımaya yetmiş bir zenginlik ve içeriğe sahiptiler. Onlarda birçok yeni kavram ve düşünce ortaya çıkmıştır ki ilk muhataplarını medeni kıldığı gibi aynı dönemde, yakın ve uzak çevredeki birçok toplum ve devleti de bilgi, kültür ve medeniyet olarak etkilemiştir. Bugün bile Kur'an ve Hadislerin temas ettiği öyle

¹ Bir konuya ait bir bilgi bir surede yer alırken, aynı konuyu tamamlayacak diğer bir bilgi başka bir surede yer alabilmektedir. Aynı şekilde bir konuda muğlak görülen bir yön, başka bir surede açıklanabilmektedir. Böylece araştırmacılar Kur'an'ın bütününe olan vukufiyetleri nispetinde Kur'an'ın anafikrini ve maksadını çözümleyebilmektedirler.

konular var ki meraklı araştırmacıların kendilerine yönelmelerini ve ilgilerini beklemektedirler. Bunlardan birisi bizim şuan yaptığımız araştırmadır ki insanın mahiyetinde yer alan soyut güç ve faktörlerin hakikat ve mahiyetleri, bunların hangi standart ve ilkeler esasında yapılandırıldıklarını keşfetmek ve ortaya koymaktır. Evet, Kur'an ve Hadisler toprağın her türlü tohuma mekân ve besin olması gibi insanların kendilerinden sadır ve vaki olacak her türlü müspet ve medeni; söz, fikir ve tutuma menba', mesned, mikyas, maden ve mihenktirler. Kur'an ve Hadis'in önemine vurgu yapan Câbir (b. Abdullah)'dan(öl. 78/697) gelen bir rivayette o şöyle anlatıyor: Resûlullah(s.a.v.) bize hutbe verdi. Allah'a hamd etti ve O'nu lâîk olduğu biçimde övdü. Sonra şöyle buyurdu: *"Sözlerin en doğrusu Allah'ın Kitabı'dır. Yolların en iyisi Muhammed'in yoludur. İşlerin en kötüsü (dinde) sonradan uydurulanlardır. Ve her bid'at, dalâlettir."* (İbn Hanbel, 3/310). Bugün Kur'an ve Hadisler; bilginin, imanın, ahlakın, ibadetin, muamelatın, medeniyetin ve gaybın kaynağı olabilecek yetkinliktedir(bk. el-Kardâvî 2001: 12-14). Böylesi bir kaynak, her türlü müspet kavram ve fikri yapılandırmaya yeter zenginliktedir.

Önceki kısımlarda "insaniyet" kavramı hakkında yaptığımız araştırmalarda, farklı açılardan bu kavramın anlam ve içeriğini tespit etmeye yönelik oldu. Neticede insaniyet kavramının; insanı insan kılan, iyilik, vicdanlılık, erdemli davranışlar, güzel vasıflar ve ahlaki esaslar gibi anlamları içerdiği ve kapsadığı görüldü. Böylesi bir anlam çerçevesi ve içeriği olan bu kavramın, Kur'an ve Hadis bütünlüğü nazar-ı dikkate alınıp bu minvalde anlamı yeniden yapılandırılabilir. Çünkü Kur'an ve Hadis dediğimizde, yukarıda temas ettiğimiz üzere; konu, içerik ve kapsam olarak bu kavramı kuşatan ve içine alan evrensel bir müfredat, program ve konu çeşitliliğine sahip zengin bir müktesebattan bahsetmiş oluyoruz. Ancak burada ilgili kavramın bu yönde yeniden yapılandırılmasını gerekli kılan bir iki hususu zikretmek gerekir. Birincisi; bahsettiğimiz kavramın neden böylesi bir yapılandırılmaya ihtiyaç duyulduğu, ikincisi ise kavramın yapılandırılması için neden Kur'an ve Hadislerin mikyas ve masdar seçildiğidir. Birinci olarak; kavramın neden yapılandırılmaya ihtiyaç duyulduğu hususuna dönecek olursak, bu konuda şunu belirtmek gerekir; bu kavram son 300 yıldır başta Osmanlı toplumu ve günümüz İslam toplumlarında yoğun kullanılan bir kavram olup, anlam ve içeriği Batı toplumunun ürettiği çerçevede dillendirilmektedir. Bu ise kavramın anlam cihetinde kimi yerinde ifrat ve kimi yerinde tefrite sebep olmaktadır. Batının ortaçağdan bu yana dine karşı olan düşmanca tavır ve tutumu, din sıfatı taşıyan tüm herşeye karşı bir genelleme şeklini almıştır. Buna karşın insandaki din ihtiyacını ve gereksimini karşılamak için insanı herşeyin ölçüsü gören "İnsanlık Dini" mefhumunu üretmiştir. Böylesi bir üretim ve girişim, insanın insan olmaktan yaratıcı vasfına koymaktır ki bu eskiçağ Yunan tanrı tasavvuruna dönüşü ima etmektedir. Ayrıca kavramın anlam çerçevesi ve içeriği hakkında yapılan açıklamalarda ise kavramı belirli argümanlarla sınırlandırarak şumüllü olan böylesi bir kavram darlaştırılmaktadır. Söz konusu insan; sadece iyilik, vicdanlılık, özgecilik, saygınlık vb. kavramları derununda taşıyan değildir, bundan çok daha zengin hususları derununda barındırmaktadır. Başka bir husus ise bugün bu kavrama vurgu yapılması kadar uygulamadaki aksaklık ve eksikliklerin görülmesidir. Çünkü bugün dillendirilen; insan hakları, düşünce özgürlüğü, demokrasi, hukuk, ahlak, halkların kendi kendisini yönetebilme yetkisi, inanç özgürlüğü, özel yaşam hakkı ve benzeri gibi mefhum ve söylemler, Batı toplumları ve devletlerinin uygulamaları

yönünde havada ve askıda kalmaktadır. İkinci olarak Kur'an ve Hadislerin böylesi bir kavramı yapılandırma neden seçildiği hususu hakkında şunlar söylenebilir; İslam, tüm insanlığa gelmiş semavi ve son ilahi dindir. Böylesi zamanda, insanda ve bilgedeki evrensellik ve kuşatıcılık, bu kavramın İslam esas ve ilkeleri ışığında tekrar yapılandırılmasını gerekli ve zorunlu kılmaktadır. Öyle ki İslam gibi tarihteki birçok felsefi, düşünsel ve kuramsal madde, mefhum ve mefkûreyi değiştirme ve dönüştürme mekanizmasına sahip bir yapının; bugün sosyal, siyasi ve ilmi birçok alanda kullanılan böylesi bir kavramı temellendirme ve yapılandırması yerinde ve faydalı olacağı düşüncesindeyiz.

İnsan konusu bugünün toplumların, felsefi düşüncelerin ve daha başka saha araştırmacılarının üzerinde yoğun araştırma ve çalışma yaptıkları bir konudur. Aynı şekilde Kur'an ve Hadislerde de insan konusu yoğun olarak çok yönlü bir şekilde ele alınmakta ve beyan edilmektedir. Ancak böyle olmasına rağmen insan hakkındaki tüm araştırma ve incelemeler, aynı yönde ve benzer şekilde sonuçlanmamaktadır. Bu araştırma ve incelemelerdeki farklılık, zıtlık ve çeşitliğin olmasında ise her araştırmacının işe başlarken esas aldığı ilke ve prensiplerdeki farklılık, dayanak olarak gördüğü referans kaynaklar ve amaçlardır. Örneğin ilke olarak, insanı yaratılmış bir varlık olarak görmeyen ve kabul etmeyen bir araştırmacının insan hakkındaki tespit ve tahlilleri, büyük oranda İslam'ın insan anlayışıyla çatışacaktır. Nitekim bugün insanın yeryüzündeki varlığı, madde ve manasının birbirleriyle irtibatı, mahiyetindeki psikolojik unsurlar birçok Felsefe ve Eğitim-Öğretim Kuramınca farklı temellendirilmektedir. İslam'a göre ise insan; Allah tarafından yoktan var edilmiş, mahiyetine birçok manevi birim derç edilmiş, maddesine ruh üflenerek hayat bulmuş, ilk öğrenimlerini Allah'tan almış, metafizik ya da melekût alemi duyarlarla yaşamış, farklı canlıları müşahade etmiş ve bunlarla iletişime girmiş, bunlardan kimisinin takdirine mazhar olurken kimisinin öfkesine hedef olmuş, bu dünyaya sonradan indirilmiş, burada kendisine bir mekan, mekanın üzerinde birçok imkan, bu imkanların karşısında bir düşman ve bu imkanları düşman tehlikesine karşın belli bir zamanda en iyi şekilde kullanabilme diyeceğimiz bir imtihana tabi bir varlıktır. Aynı şekilde onun, buradaki tüm yapıp ettikleri kayıt altına alınan, ölüm denilen bir değişimi yaşayacak olan, akabinde toprağa konulan, burada çürüyüp tüm bedeni toprağa karışsa da bir gün tekrar buradan çıkartılacak olan, sonrasında hesaba çekilecek ve nihayetinde ise dünyadaki yaptığı iyiliklere karşılık Cennet denilen saadet yurduna, yaptığı kötülöklere karşılık ise Cehennem denilen azap yurduna yerleştirilecek olan özel bir varlık olduğu bildirilmektedir.

İnsanı yaratan Allah, onun zahir ve batınını da tanzim ve tezyin etmiştir. Vahiy ve Nebevî Bilgi, insanın maddi ve manevi yönünü yoğun temas etmektedir. Bu iki kaynak, insanın varlığının hammaddesine varıncaya, bu hammaddenin insan kılınması sürecine değin ele almakta ve beyan etmektedir. Ancak bu iki kaynak insanın maddi yönünün ötesinde manevi yönünü yoğun temas etmektedir. Bu temasında, insanda yer alan manevi birimleri, başta; nefis, akıl, kalp ve ruh olarak sıralmakta, bunların dâhilinde daha küçük birimleri haber vemektedir. Söz konusu akıl cihetinde tefekkür, hıfz, muhakeme, mukayese ve mantık gibi yönlerine temas etmektedir. Aynı şekilde nefis cihetinde ise onun mahiyetine derç edilmiş dünyalık süsler, cazibeler ve eğlencelerin yanısıra; bencillik, ebediyet isteği, cimrilik, kıskançlık gibi diğer olumsuzlukları bildirmektedir. Bu iki kaynağın insanın

melekût yönüne yoğun temas etmesinin sebebi ise insanı insan kılan unsurların bunlar olmasından ileri gelmektedir. Bu iki kaynak, insanda yer aldığı haber verdiği bu manevi birimlerin derununda özgün işletim sistemlerinin bulunduğunu, insandaki maddi sistemlerin özerk bir yapı ve işletim sisteminde oldukları şekilde, manevi birimlerin de böyle özerk birer yapı ve işletim sistemi şeklinde oldukları anlatılmaktadır. Bu bağlamda farklı karakterler örneklendirilmektedir. Örneğin; insanın madeninde gizlenmiş olan zıt unsurlar bağlamında Hz. İbrahim ve Nemrud dillendirilmektedir. Başka örneklerde insanın madenindeki çeşitlilik ve farklılıkları örneklendirmek babında; Hz. Musa, Firavun, Kârun ve Hâmân belirgin örnekler olarak sunulmaktadır. Bunların her birisi, insanın madenindeki farklı özellikleri sembolleştiren kimliklerdir. Hz. Musa, insandaki tüm manevi birimlerin denge ve düzende oluşun sembolü; Firavun nefisteki kibir ve büyüklenmenin temsili; Kârun nefisteki mal hırsının sembolü ve Hâmân ise nefisteki inat ve taassubun sembolü olmuştur.

İslam, insanın maddesindeki günlük değişim ve dönüşüm gibi manevi cihetinde de değişim ve dönüşümlerin olduğunu haber vermektedir(bk. Âl-i İmrân 3/147). Nitekim Ümmü Seleme'ye, "Ey müminlerin annesi! Resûlullah'ın senin yanında olduğu zaman en çok yaptığı dua ne idi?" diye sorduklarında, şu duayı aktarmıştır: "Ey kalpleri bir hâlden bir hâle çeviren Rabbim, benim kalbimi dinin üzere sabit kıl." Ümmü Seleme anlatmaya devam ederek şöyle demiştir: Ben kendisine: "Ey Allah'ın Resûlü! Niçin bu duayı yapıyorsunuz?" diye sordum. Hz. Peygamber "Herkesin kalbi Allah'ın parmakları arasındadır. Dilediğini düzeltir, düzgün yola koyar, dilediğini ise kalbini kaydırarak yoldan çıkarır." cevabını verdi ve Sonra Âl-i İmrân Sûresi'nin 8. âyetini okudu: "O derin kavrayış sahipleri şöyle yakarırlar: Ey Rabbimiz! Bizi doğru yola ilettikten sonra kalplerimizi bu gerçeklerden bir daha saptırma, katından bize rahmet ver, şüphesiz bağış en çok olan sensin sen."(Tirmizî, "De'avât" 89.). Aynı şekilde insanın ilk yaratıldığında "Ehsenî Tekvîm"(bk. et-Tîn 95/4) üzere yani suretindeki tasarım cihetinde "En Güzel Tasarım" olduğu gibi siretinde de "En güzeli yapmaya yetkin ve hazır" olduğu ifade edilmektedir. Çünkü bu ifadenin sonrasında gelen "Aşağuların Aşağısı"(bk. et-Tîn 95/5) ifadesi manevi bir hali izah içindir. Bu ise en güzeli yapma becerisi, yetkinliği ve hazırbulunuşluğundaki insanın, bunu kullanmayıp aksi bir yönde kullandığındaki durumunu beyan içindir. Nitekim aynı surenin ayetlerinin devamında; "iman etmek ve salih amel(barışçıl eylemler)¹" kaydı ile insanın en güzeli yapma hazırbulunuşluğu için takip etmesi gereken metot ve yöntem zikredilmiştir. Çünkü insanlar için "En Güzel Amel(iş)"i(bk. el-Mülk 67/2) yapmaları konusunda bir imtihanın varlığı zikredilmektedir. Bu da "En güzeli yapmaya yetkin ve hazır" bir varlık için ancak mümkün olabilir. Netice olarak Mülk Sûresi'ndeki "En Güzel İş" ve Tîn Sûresi'ndeki "Aşağuların Aşağısı" terkiplerini birlikte mütalaa ettiğimizde, insanın melekûtunda zıt yönde iki sınırsızlığın yer aldığı görülmektedir. Bu sınırsızlığı sağlayan unsurlar ise insanın batınında yer alan manevi birimlerden neşet eden söz, fiil, amel ve tutumlardır. Şimdi insanın melekûtunda yer alan manevi birimler ve bu birimlerin hakikat, mahiyet ve hüviyetlerine yani burada insana dair ve insanı insanîyet suretinde kılan hususlara temas edilecektir. Ancak buna geçmeden Hz. Peygamber'in (s.a.v.) risalet öncesindeki insanîyetine kısa bir temas etmek yerinde olacaktır.

¹ Sulh ifadesi "Barış" manasında kullanıldığı takdirde insanın kendisi ve yaratıcısıyla barışmasına olanak tanıyan iş ve girişimler olarak tarif edilebilir. Öyle ki İslam kelimesi de "Barış" manasında kullanılmaktadır.

Peygamberler iki boyutta incelenebilir, birinci boyut risalet öncesi insani özellikleri yönüyle ve ikinci boyut ise risalet sonrası İslamî yönleriyle. Aslında bu iki yön birbirlerine zıt olmamakla beraber risalet öncesi vaziyetleri insânî, doğal ve tabii duruma işaret edeceği gibi risalet sonrası ise vahyin etki ve sonucunda oluşan üst kimliği göstermektedir. Yani insan tabii haliyle nasıl bir seviyeye ulaşacağı ile din eğitim-öğretimiyle nasıl bir seviyeye ulaşılacağını buradan mukayese edebiliriz. Bu hususta başta Hz. İbrahim verilebilir. Bir Kur'an ayetinde: *"Aynı şekilde biz İbrâhim'e göklerin ve yerin melekûtunu görüp kavrama imkânı veriyorduk ki kesin inananlardan olsun."* (el-En'âm 6/75) buyrulmaktadır. Burada kâinatın mülk ve melekût cihetleri olduğu beyan buyurulmaktadır. Aynı şekilde insanın da mülk ve melekût yönleri bulunmaktadır. İnsanın maddi yönü kâinatın maddi yönüyle merbut olduğu gibi insanın melekût ciheti de kâinatın melekût cihetiyle merbuttur, denilebilir. İnsan mülk âlemine müteveccih olduğunda melekût âlemine "yakın" hâsıl olacağı bildirilmektedir. Yine Hz. İbrahim'in risalet öncesindeki yaratıcı arayışı, insan aklının ve kalbinin yaratıcı arayışına ve "kaybolan şeyler ilah olamaz" ilkesinin de aklî bir ilke olarak yaratılıştan insanda mevcudiyetine delil teşkil edebilir (bk. el-En'âm 6/76-78). Risalet öncesi Hz. Musa da bu konuda örnek verilebilir. Onun gördüğü haksızlığa tepki vermesi, zayıf ve güçsüz kimselere yardımda bulunması, iffet ve namusunu dikkat etmesi, yaptığı sözleşmeye sadakat göstermesi bu minvalde görülebilecek örneklerdir (bk. el-Kasas 28/14-28). Risalet öncesi hayatı net ve bilinir olan Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de insânî bağlamda ön plana çıkan yönleri meşhurdur. Bu çerçevede örnek olarak müminlerin annesi Hz. Âişe'den gelen bir rivayette Hz. Peygambere ilk vahiy gelip O korktuğunda, ailesinin yanına dönmüş ve ilk eşi Hz. Hatice (Hz. Peygamber'e) şöyle demişti: *"Hayır, Vallahi! Allah seni kesinlikle utandırmaz. Çünkü sen, akrabalık bağlarını sıkı tutar, doğru söz söylersin, bakıma muhtaç olan kimselere yardım edersin, elinde avucunda olmayana verir, misafiri ağırlar ve haksızlığa uğrayanlara destek olursun..."* (Buhârî, "Bedü'l-Vahy" 1) demektedir. Yukarıda aktarılan örneklerden anlaşılacağı üzere, insanın batınındaki melekût âleminde manevi birimler bulunmakta, bunlar tabii ve doğal halleriyle iyilik ve hayra müteveccihlerdir. Öyle ki peygamberler, risalet öncesindeki söz, fiil ve tutumlarıyla insaniyetin temel standartlarını modellemiş örneklerdir. Aynı şekilde risaletlerinde bu insani konuları diğer insanlara talim etmiş ve bu yönde terbiye etmişlerdir. Bu sebepte onlar, 'İdeal İnsan Standardı Kimlikler' veya 'Örnek Kimlikler'dir, denilebilir. Aynı şekilde peygamberler, ilahi maksada göre hareket etmekte, insan olmaları yönüyle 'İdeal İnsan' olmanın özelliklerini sergilemektedirler. Böylelikle peygamberler, 'İnsaniyet Standartlarının' belirleyicisi ve örnekleri olmaktadır (bk. Enbiyâ 21/73). Onların getirdikleri programın adı olan din, gerçekte insan için güç yetirilebilecek, ölçülü ve dengeli ibadet ve sorumlulukları özünde toplamış (Buhârî, "İman" 29) vahiy kaynaklı hayat programıdır.

İnsanoğlu içinde yaşadığı âlemi ve kendisini anlamak ve kavramak için isimler ve fiiller üretmiş, bunlar üzerinden bilgi ve bulgular ortaya koymuştur. Bu isimler ve fiiller sonraki kuşaklar tarafından kimi zaman olduğu haliyle ve kimi zaman değiştirilerek kullanılmıştır. Ancak bu durum iki problemi de beraberinde getirmiştir; birincisi, insan bütün âlemi, içindekileri ve kendisini tümüyle isimlendirmiş ve fiillendirmiş midir, diğeri ise bunlar doğru ve yeterli bir isimlendirme ve fiillendirme midir? Bu konuda şunu söylemek gerekir; insanların ilk isimlendirme ve fiillendirmeleri geneldir, kıstas ise duyu

organlarından göz ve kulaktır. Bugün genel hatlarıyla her türlü varlık, eşya, nesne ve diğer durumların görünen yönünü tesmiye için madde(î) ve görünmeyen ve bilinmeyen yönü için manevi kavramıyla isimlendirme yapıldığı görülmektedir. Maalesef böylesi bir isimlendirmede göz ölçüt alınmış olup bugün için bu yeterli ve doğru değildir. Geçmişteki insanların göremediği birçok husus, bugün ilmi terakki ve teknik olanaklarla görülebilir olmuştur; elementler, gazlar, hücreler, elektronlar, duygular ve daha birçok şey. Çünkü bugün bu genelleme üzerinden madde ismi(ismu'l-'ayn) ve manevi ismi(mâ ismu'l-'ayn)¹ tasnifi yetersizdir(bk. Maksudoğlu 1997: 126-127). İnsanın görünen, görünmeyen, duyulan, duyulmayan, bilinen ve bilinmeyenlerine dair isimlendirme ve fiillendirme ameliyesi yerel, kültürel, dini ve tarihi müktesebat doğrultusunda güncellenmeli ve geliştirilmelidir. Çünkü gelişmeler ve yeni durumların anlaşılması, kavranması ve aktarılması bu tür isim ve fiillerle mümkündür. Bugün insanın anlaşılması ve tanımlanması için bu husus önemli bir eksiklik olarak karşımızda durmaktadır.

Bugün insan hakkında iki temel kavram kullanacağız, bu kavramlar mülk ve melekûtur. Mülk kelimesi insanın görünen yönüne yönelik ve melekût kelimesini ise görünmeyen yönüne yönelik olarak kullanılacaktır. Bunları kullanmamıza dair şunu ifade edebiliriz. İnsan temelde iki boyutta ele alınabilir, bu boyutlardan fizik ve biyolojinin karşıladığı kısma mülk, bunların dışında kalan ve insana ait olan tüm batın hususlar ise melekût olarak görülecektir. Nitekim mülk ve melekût arasında bir anlam bağı olması da bu iki kavramı kullanmamıza sebeptir. Aynı şekilde bu iki kavram bir tümleyeni kapsamada birlikte kullanılmaktadırlar.

İnsan bir yönüyle duyularla görülen, dokunulan ve ses verdiğinde ise işitilen bir varlıktır. İnsanın bu üç duyu organıyla kavranan hali genel itibariyle herkesçe bilinmekte ve anlaşılmaktadır. Ancak insan sadece bu duyuların kavradığı ve anladığı bir varlık mıdır, diye kendi kendimize sorduğumuzda ise buna "hayır" diyebiliriz. Çünkü insanın bu duyularla kavranan yönü yanında onda gerçekleşen birçok durum gözlenmekte ve tespit edilmektedir. Bunlar; öğrenme, yorumlama, ifade etme, duygulanma, aşk, öfkelenme, merhamet, şehvet, kin, sabır ve daha başka haller ve durumlar şeklinde sıralanabilir. O halde insanın manevi yönünün hakikati ve mahiyeti ne olabilir? İşte bu sorumuza cevap olarak bizler insanın melekût ciheti olarak ifade edeceğimiz bu yönünde; Kur'an, Hadis ve bunlardan mülhem beşeri müktesebatı işe koşarak, bazı manevi birimler ve cihazları tespit etme, bunları isimlendirme, hakikat, mahiyet ve hüviyetlerini tespit etme çalışması yapacağız. Bu manevi birimlerin mevcudiyetleri letafet kabilindedir. Bunların her birisi insandaki bir latifedir. Manevi birimler olarak ifade ettiğimiz latifeler temelde dört tanedir; nefis, akıl, kalp ve ruhtur. Bunlardan daha fazla manevi birimlerin varlığını haber verenler olduğu gibi(bk. Türer, DİA, "Letâif-i Hamse" mad.) bunları nefis, akıl ve kalp olarak üçe indirgeyenlerde bulunmaktadır(bk. ed-Dihlevî 2003: 2/233). Şimdi nefis, akıl, kalp ve ruhu sırasıyla araştırmamız çerçevesinde ele alalım.

2.3.1. Nefiste İnsaniyet Boyutu

---

¹ Burada ilgili kelime bir takım dil işlemlerine uğrayarak "manevi" şeklini aldığı kanaatindeyiz. Çünkü ilgili kelimenin kökünü tespit edemedik.

İnsan birçok manevi yapı ve birimden müteşekkildir. Manevi olanların gözle görülememesi ve diğer duyularla algılanamaması, insanın bu cephesini tespit, tahlil ve tetkik etmeyi haddinden fazla zorlaştırmaktadır. Manevi, fizikötesi, soyut ve melekût böylesi yapı ve birimleri açıklamak ve ortaya koymak için farazi ve temsili bazı tasavvurlar, standartlar ve ilkeler ortaya konularak işe başlamak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır. Aynı şekilde bizim bu konulardaki öngörümüz, böylesi yapı ve birimlerin; varlıkları, isimleri, mahiyetleri, hakikatleri, işleyişleri ve çalışma prensipleri, halleri, sıfatları ve fiillerinin bulunmasıdır. Nitekim maddi yapıların böyle hususları olmakla beraber, bugün insandan çıkan söz, davranış ve tutumlar, bu manevi yapıların da böyle hususlar taşıdığı fikrini vermektedir. Tüm bunların ele alınması, araştırılması, bir plan dâhilinde ve doğru ortaya konulması ise çok büyük bir zorluktur. Ancak insanı anlamak adına bundan daha mümkün yol ve yöntemler bulunmamaktadır. Konunun kapsamının geniş ve içeriklerinin çok olması yanında bizler insanı nefisini, burada ortaya çıkan söz, fiil ve tutumları; tabii, fitrî ve cibilli gibi çeşitli şekilleri yanında, insanı insan kılan ve gösteren şeyler olduğunu öngörmekteyiz. Bunu ise "Nefiste insaniyet" olarak isimlendirmekteyiz. Araştırmamız bu doğrultuda gerçekleşecek ve ilerleyecektir.

Konunun özüne inmeden evvel, konunun anlaşılması ve kavranmasına katkı ve destek olacak bazı yönler temas etmek gerekir. Bunlardan birisi ilk insanın yaratılma sürecidir. Bu süreç, insanın varlık amacını ve hedefini tespit etmemizde önemlidir. Çünkü yaratıcı her işinde bir maksad ve hedef gözetmekte, yarattığı varlığı da bu doğrultuda yaratmaktadır. Örneğin; Yüce Allah insanı yarattığında, ona dair bazı kavramlar ifade buyurmaktadır. Örneğin; "En güzel kıvamda"... Bu tabirin anlaşılması için Allah'ın insanı niçin yarattığını ifade eden, "En güzel amel"i yapacak olanlar ibaresini dikkate almak önemli olacaktır. Aynı şekilde "En güzel kıvam" tabirinin kullanıldığı yerde "Aşağıların aşağısı" tabiri de geçmektedir. Bu tabirin sonrasında ise "iman edenler, salih amel işleyenler, birbirlerine hakkı ve sabrı tavsiye edenler" kaydını nazar-ı dikkate almak, bütünü tespit için önemlidir. "En güzel kıvamda" tabiriyle; insanın tasarım ve donanım olarak "En güzel amelleri" yapacak bir hazırbulunuşlukta yaratıldığı haber verilmektedir. Yani o yaratıldığında, "en güzel işleri yapacak yeterlilikte ve hazırlıktadır". Ancak insan kendisini bu yönde sevk etmeyip gereksiz ve lüzumsuz yönde sarf ettiği için "en güzeli yapacak olan bu varlık", "en adi bir dereceye ve seviyeye" düşmüş olmaktadır. Peki, insanın en güzeli yapması için yol ve metot nedir? Bu konudaki yol ve metot ise iman, salih amel, hakkı tavsiye ve sabrı tavsiyedir. Yani insan doğuştan mükemmel değil, mükemmeli yapacak donatıdadır. Geriye insanın bu hazır sistemi, İslam dediğimiz en güzeli icra metoduna başvurarak en güzel ameller yapmasıdır. Burada şu kaydı da koymak gerekir ki insaniyet ve İslamiyet arasında fark bulunmaktadır. Bu fark aynı bitkinin farklı iki süreçte yetiştirilmesine benzer. Şöyle ki bu bitkinin birincil yetiştirilme alanı mevcut doğa ve tabii şartlar olsun. İkincil yetiştirme alanı ise aynı bitkinin bakım ve hizmet ortamı olsun. Bu bitkinin suyunun, gübresinin, budanmasının, sürümünün yapılması ve yabancı ayıklardan temizlenmesi yapılsın. İnsaniyetle kastettiğimiz şey, birincil bitkideki tabii durum gibidir. O tabii ve doğal haliydeyken bile; belli bir büyüme, gelişme, meyve verme ve diğer kendisinden beklenenleri ortaya koyabilmektedir.

Sanatkar, sanatıyla sanatkarlığını gösterir ve ispat eder. Yaratıcı ise yaratıcılığını yaratarak gösterir ve ispat eder. Nitekim Allah, şeriksiz ve tek bir yaratıcı olup, gökleri ve yeri, buralardaki hertürlü varlık ve canlıyı misilsiz ve modelsiz bir surette sudan yaratmıştır(bk. el-Enbiya 21/30). Tüm bu yaratılmışların en sonunda ise insanı yaratmıştır. Allah insanı yaratmadan önce beyan ettiği, “*Ben yeryüzünde bir halife yaratacağım.*”(bk. el-Bakara 2/30; Tirmizî, “Fiten” 26.) ifadesi, insan ile pratiğe geçmiştir. Halife olarak seçilen ve yaratılan insan, yeryüzündeki hayatın ve gelişmenin halifesi olmaktaydı. Bu sıfatın bir gereği olarak Hz. Adem (a.s.) ve zürriyetinden seçilmiş kimselere Allah, peygamberlik görevi vererek insanoğlunun yeryüzündeki rol ve sorumluluğunu açık bir şekilde belirlemektedir. Bu rol, yeryüzünde Allah adına ve hesabına iş ve faaliyet icra etmektir(ez-Zemahşerî 1408: 1/124). Nitekim kelimenin müştakı olan “Hilf”te de görüleceği üzere bu kavram, “câhiliye döneminde Araplar arasında yapılan ittifak; dostluk ve dayanışma yemini” olarak kullanılmaktadır(Özkuyumcu, DİA, "hilf" mad.) Bu yönüyle de bakıldığında “Allah’ın yeryüzünde sadece kendisiyle sözleşme ve haberleşme yaptığı kimse” olarak bahse konu olan halife kavramını teyid etmektedir.

Yüce Allah insanı yarattığında, meleklerin dile getirdikleri iki problem görülmektedir. Bunlar, insanın yaratılması sonrasında ortaya çıkabilecek, “Fesad” ve “Kan Dökme”dir(bk. el-Bakara 2/30). Bunları mefhumu muhalif şeklinde anlayacak olursak, insanın üzerinde hayat süreceği dünyanın hali hazırdaki vaziyetinde düzenin var olduğu ve işlediği anlaşılmaktadır. Allah’ın istediği şey ise bu düzenin sürdürülmesi ve yeryüzünün mamur hale getirilmesidir(bk. Hûd 11/61). Bu durumdan şunu anlamak mümkündür; şayet insan böylesi bir maksat ve hedef için yaratılacak ise insan yeryüzünde düzeni sürdürecektir ve orayı mamur hale getirecek bir öz ve fitratta olması zorunludur. Bu öz ve fitrat ise ondaki “insaniyet”tir.

İnsan en genel yönüyle cesed ve ruhtan müteşekkildir. Bu husus Kur’an’da; “*Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş.*”(bk. es-Secde 32/9) diye bildirilmektedir. Bizler bunu ölüm esnasında, ruh cesedden çıkıp herşey muattal olunca, ayan beyan görebiliyoruz. Cesed ya da vücut dediğimiz yapıda, birçok fizyolojik ve biyolojik yapı, birim ve işleyiş görülmektedir. Ruh ya da maneviyat dediğimiz soyut yapıda da birçok farklı unsur ve yapının varlığına işaret eden; öğrenme, algı, düşünme, kaydetme, unutmama, his, duygu, motiv(sevk edici), reaksiyon(tepkisel durum), değer, isteklilik, ilham, rüya, dürtü, aşırılık, çatışma ve benzeri şeyler gözlemlenmektedir. Tüm bunlar insanın manevi yapısının görünmemesi yanında farklı işlevlerde birçok farklı birimin varlığını ortaya koymaktadır. Öyle ki Kur’an ve Sünnet, insanın bütün bu unsurlarından ayrı ayrı söz eder; nitekim, “*Cesedin senin üzerinde hakkı vardır.*”(Buhârî, “Kitâbu’s-Savm” 51) hadisiyle cesetten, “*Sana ruh hakkında soru sorarlar. De ki: "Ruhun ne olduğunu ancak rabbim bilir, size ise pek az bilgi verilmiştir."*(bk. el-İsrâ 17/85) ayetiyle ruh’tan, “*Nefse ve onu şekillendirene and olsun.*”(bk. eş-Şems 89/7) ayetiyle nefisten söz edilmiştir. “*Cesette bir et parçası vardır. O düzeldiği zaman bütün ceset düzelir, bozulduğu zaman bütün cesed fesada uğrar. Dikkat edin bu et parçası kalptir.*”(Buhârî, “İman” 39). hadisinde ise kalpten bahsedildiğini görüyoruz. Akıldan da söz eden nasslar vardır. Muhtelif ayetlerde geçen “*Akletmez misiniz?!*”(el-Kasas 28/60) ifadesi buna örnektir. Ayrıca hadiste “*Kâfirin akli mü’minin aklının yarısıdır.*”(İbn Mâce, “Kitâbu’l-Kasame” 37, 38) şeklinde bildirilerek aklın varlığına işaret edilmektedir.

Yüce Allah insanı iki yönde inşa etmiştir: birincisi maddi yönüyle ve diğeri ise manevi yönüyledir. Maddi yön dediğimiz beden üzerindeki duyu organları ve azalar gibi dış unsurlar yanında onda birbirinden farklı işleyişlere sahip, sistemler ve organlar olarak iç unsurlar yer almaktadır. Gerek dış ve gerekse iç unsurlara baktığımızda aralarında bir etkileşim ve koordinasyon olduğu görülmektedir. Nitekim insan bedeninde mürettep aza ve organlar arasındaki dayanışma ve etkileşim, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından bir benzetme unsuru olmuş, müminlerin de kendi aralarında böyle olmaları beyan buyurulmuştur (Buhârî, "Edeb" 27). İnsanın maddi yapısındaki dayanışma ve etkileşimin bir benzerinin manevi yapısında da olması muhtemel, hatta zaruridir, denilebilir. İbnu Mes'ud'dan gelen: "*Kul yalan söylemeye ve yalan söyleme niyetini taşımaya devam edince bir an gelir ki, kalbinde önce siyah bir nokta belirir. Sonra bu nokta büyür ve kalbinin tamamı siyah olur.*" [Muvatta, "Kelam" 18, (2/990).] rivayeti bu hususu teyid ettiği kanaatindeyiz. Aynı şekilde Fedâle b. Ubeyd'den (öl. 53/673) gelen: "*Mûcâhid nefsinin isteklerine karşı cihâd ederek günahlardan uzak durmak için mücadele eden kimsedir.*" (Tirmizî, "Fezâilu'l-Cihâd" 2) rivayeti, insanın manevi cephesindeki manevi birimler arasında bir mücadelenin olduğuna da işaret etmektedir.

İsimler, nesnelere adı olarak çok cepheli bir ifadeye sahip olan kelimelerdir. Bir isim karşıladığı varlığın yalnız bir vasfını değil, birçok vasıflarını, birçok cephelerini ifade eder; her cephesi ile varlığın bütününe göz önünde canlandırır (Ergin 2007: 245). Nefs ya da nefis kelimesi de birçok farklı anlamı ifade etmekte ve müşterek birçok kavramın yerinde kullanılmaktadır. Bu durum, kavramın anlam çerçevesi ve içeriğinin tespitini zorlaştırmaktadır. Öyle ki ilgili kavramın dini literatürde bahse konu edilmesi, kapsamlı ve etraflı bir araştırmayı gerektirecek genişliktedir. Bizler ilgili kavrama yönelik Kur'an, Hadis ve lügatlerdeki araştırmalarımız yanında konunun uzmanı kişilerle yaptığımız telefon görüşmelerinde bu genişlik ve zenginliği yakinen gördük. Yine de konuyu anlaşılır kılacak şekilde nefis ya da nefis kelimesiyle ilgili anlam örnekleri ortaya koymak gerekir.

Nefs kelimesi Kur'an-ı Kerimde sibak ve siyaktan mütevellid farklı manalarda kullanılmaktadır. Kur'an'da "ruh" anlamında kullanıldığı gibi (bk. el-En'âm 6/93) "zat ve öz varlık" mânasında da kullanılmaktadır (bk. Âl-i İmrân 3/28, 30). İnsanı ilâhî hitaba muhatap kılarak onun sorumlu tutulmasına sebep olan nefse kötülüğü emretme (bk. Yusuf 12/53), nefsi ve yaptığı kötülükleri kınama (bk. el-Kıyâmet 75/2), daha ileri bir aşamada huzura erme (bk. el-Fecr 89/27) gibi birbirinden farklı görevler yüklenmiştir. Ruh anlamına gelmesi, Allah'ın "emr"inden olan ruh hakkında çok az bilgiye sahip olunması (bk. el-İsrâ 17/85) ve birçok zıt mâna içermesi, nefsin tanımlanmasını zorlaştırmış; hayır-şer, sevap-günah, iyilik-kötülük gibi zıtlıkların konusu ve öznesi olarak görülmesi, bazan olumlu yönünü, bazan da olumsuz yönünü öne çıkaran tanımların yapılmasına sebep olmuştur (Uludağ 2006: 32/526-529). Ancak Kur'an'daki anlam çeşitleri içerisinde seçtiğimiz bir karşılık vardır ki bizler bunun araştırması gayesindeyiz, o da; "insandaki şer ve fesadın kaynağı" manasıdır. Nefsin insan varlığındaki bu kuvveti, insanı şer ve fenalığa sevk eder, iyiliklerden vazgeçirir. İnsan bununla mücadele etmeli, buna muhalefet etmeli ve düşman kabul etmelidir. Görünen düşmanla uğraşmaktan ziyade böylesi gizli düşmanla uğraşmak çok zor ve zahmetlidir. Bu sebepten böylesi bir uğraşma ve mücadeleye "*Cihad-ı Ekber*" demişlerdir. İnsan ona muhalefet eder ve teşvik ettiği şeylere müsaade etmezse, Allah katındaki değeri ve mertebesi yükselir, izzet ve şerefi artar. İnsanın bu nefis özelliğine temas eden; "*Çünkü nefis, rabbimin*

acıyıp koruması dışında, daima kötülüğü emreder." (Yûsuf 12/53), "Hayır, nefisleriniz bu hususta sizi aldattı." (Yûsuf 12/83), "Hayır! Nefsiniz sizi kötü bir iş yapmaya sürüklemiştir." (Yûsuf 12/18), "Nefsim beni böyle yapmaya itti." (Tâhâ 20/96), "Sonunda içindeki duygular onu kardeşini öldürmeye itti." (el-Mâide 4/30) ve "O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın." (İbrâhîm 14/22) ayetlerinde beyan edildiği üzere, insanın zatında böyle bir kuvvetin ve yapının olduğu bildirilmektedir.

Hadislere baktığımızda da Kur'an'daki kullanımına paralel çok anlamlık ve müşterek kullanım göze çarpmaktadır. Hadislerde konu edinilen nefsin zatı mücerred olup sıfatları ve fiilleri beyan edilmektedir. Şunu başta belirtmek gerekir ki aynı anlama geldiğini tespit ettiğimiz kaynakları teker teker kayda düşmek araştırmanın hacmini genişleteceğinden dolayı, önem sırasına göre burada sınırlı sayıda kaynak kaydı düşülecektir. Hadislerde "Nefs ya da Nefis": Rûh(Buhârî "Cenâiz" 44, "Rikâk" 38, "Büyü" 104"; Müslim, "Fezâil" 62, "Cenâiz" 9, "Libas" 99), zât(Buhârî, "Enbiyâ" 3, 8, "Mevâkitu's-Salât" 4, "Zekat" 23; Müslim, "İman" 327, "Fiten" 17, "Zikr" 56), kalp(Buhârî, "Megâzi" 83, "Zekât" 25; Müslim, "Zekât" 79) akıl(Müslim, "Zühd" 16), kişi(Buhârî, 1981, "Enbiyâ" 50; Ebû Dâvûd, 1981, "Zekât" 29; Muvatta, "Ukul" 1 (2/849)), canlı varlık(Buhârî, 1981, "Büyü" 3; Müslim, 1981, "Sayd" 1) ve şerrin kaynağı(bk. Ebû Dâvûd, "Nikâh" 33; et-Tirmizî, "Nikâh" 16; en-Nesâi, "Cum'â" 24) manalarında kullanılmıştır.

Nefsin sözlük anlamlarına baktığımızda ise: "ruh, can, hayat, hayatın ilkesi, nefes, varlık, zat, insan, kişi, hevâ ve heves, kan, beden, bedenden kaynaklanan süflü arzular" gibi mânalara gelmektedir(el-İsfahânî, "Nfs" mad.; İbn Manzur, "Nfs" mad.; el-Cevherî, "Nfs" mad.). Buradaki mana çeşitliliğine baktığımızda, geniş ve farklı bir kullanım yönü olduğu anlaşılmaktadır.

Allah'ın yarattığı insan, madde ve manasıyla sabit ve durağan bir varlık değildir. Onun maddesi sürekli bir değişim, dönüşüm ve halden hale geçmesi gibi manasında da benzer hususlar mevcuttur. Nitekim insanın imtihan içerisinde olması, tercih haklarının bulunması, bu tercihler neticesinde bir takım sonuçlarla karşılaşması hep bu sürekli değişim ve dönüşümün sebepleri olarak görülebilir. Öyle ki insan kalbinin sabit olmamasından kaynaklı olarak, bu organa "kalp | değişim halinde olan" ismi kullanılmıştır. Aynı şekilde Tirmizî'nin(ö. 279/892) Sünen'inde hasen bir kayıtle Şehr b. Havşeb'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber'in en çok yaptığı dua olarak: "Ey kalbleri bir halden bir hale çeviren Rabbim, benim kalbimi de dinin üzere sabit kıl."(Tirmizî, "Kitâbu'd-De'avât" 90) şeklindedir. Rivayette görüldüğü üzere, insan kalbinin halden hale geçişi mevzu bahis edilmektedir. Ayrıca insanda tecrübe olarak bilinmektedir ki o fizyolojik, biyolojik ve ruhsal cehpeleriyle sürekli bir değişim ve dönüşüm halindedir. Bu değişim ve dönüşümün cereyan ettiği önemli bir manevi yapı, nefistir. Nefis kendi dahilinde birçok atkiviteye müdürlük etmektedir. İnsanın beslenme, büyüme, korunma, savunma, üreme ve gelişmesinden tutun da kendi iştihasından ileri gelen heva ve heves dediğimiz süflü isteklere varıncaya kadar sürekli bir hareket içerisinde(Durusoy 1997: 16/121-123). Bunların yanında yaratılıştan nefse derç edilen ve yerleştirilen: "insana kötü ve zararlı, dine aykırı aşırı anlamlara yönelten telkinler" şeklindeki vesvese de ondaki hareketliliğin diğer bir kaynağıdır. Bu vesvesi işleyişin diğer bir tarafında ise şeytan yer almaktadır ve o da insan nefisine kalp kanalıyla benzer telkin

ve mesajlar iletmektedir. Benzer konuda Ali b. Hüseyin'den(öl. 61/680)gelen bir rivayette O (s.a.v.), "Şühbesiz şeytân, insanın bedeninde kanın aktığı yerde (veya kanın akışı gibi) akar." buyurmaktadır(Buhârî, "Kitâbu'l-İtikâf" 11, "Ahkâm" 21).

Yüce Allah yarattığı ilk insanı, fiziksel beden tamamlandıktan sonra ona manevi cihazlar takmıştır. Bu konuyu beyan eden ayette: "Sonra ona düzgün bir şekil vermiş ve ruhundan ona üflemiş; sizi kulak, göz ve gönüllerle donatmıştır."(es-Secde 32/9) buyrularak bu husus beyan edilmektedir. Aynı şekilde ruhun üflenmesiyle beraber "Nefse ve onu (insanın özü olarak) şekillendirip düzenleyene; Ona kötü ve iyi olma kabiliyetlerini verene! Nefsini arındıran elbette kurtuluşa ermiştir. Onu arzularıyla baş başa bırakan da ziyan etmiştir."(eş-Şems 91/7-9) buyrularak, insanın manevi yapısına nefis denilen bir sistemin eklendiği ve derç edildiği beyan edilmektedir. Ayrıca bu nefse bir cibilliyet olarak "Nefsânî arzulara, (özellikle) kadınlara, oğullara, yığın yığın biriktirilmiş altın ve gümüşe, soylu atlara, sağmal hayvanlara ve ekinlere düşkünlük insanlara çekici gelmiştir."(Âl-i İmrân 3/14) ve "Biz, kimlerin daha güzel amel edeceğini deneyelim diye yeryüzündeki her şeyi oranın süsü yaptık."(el-Kehf 18/7) buyrulmaktadır. Ayrıca insanın bu süreçte, "Andolsun ki sizi biraz korku ve açlıkla; mallardan, canlardan ve ürünlerden eksiltmekle sınayacağız."(el-Bakara; 155) buyrularak, imtihan şekli beyan edilmektedir. Ayrıca bu imtihanın "her yıl bir veya iki defa"(et-Tevbe; 126) tekrar edeceği, insanın ise "Sonuçta belli bir vakte kadar yaşayacağı..."(el-Mü'min 40/67) haber verilmektedir. Tüm bu süreçte "Her birinin yaptıklarına göre dereceleri vardır."(el-En'âm 6/132; el-Ahkâf 46/19) buyrularak "Cennette yüz derece var."(Nesâî, "Cihad" 18, (6, 20) kavli-i şerifiyle insanın sabitlik için değil sürekli haldeki hareket ve bu hareketten doğan sonuçlara göre konum ve seviye kazandığı bildirilmektedir. İnsan nefsindeki hareketlilik, sürekli değişim ve dönüşüm, Kur'an-ı Kerim'de nefis kelimesiyle birlikte kullanılan değişik sıfatlarla beyan edilmektedir.

Kur'an-ı Kerim'de nefsin üç haline temas edilmektedir. Bu üç halin birincisi:

Nefs-i Emmâre bi's-Su' olup, bu nefsin sıfatı olarak "daima kötülüğü emretme" (Yûsuf 12/53) şeklindedir. Burada şunu belirtmekte fayda görüyoruz, hadis literatüründe yaptığımız taramalarda "Emmâre veya Emmâre' bi's-Su'" ibaresiyle karşılaşmamıştır. Ancak bu nefis türünü şu şekilde tasnif etmek yerinde olacaktır. Nefs-i Emmare (emredici, iş yaptırıcı ve isteyici birim) şeklinde tasavvur ettiğimizde, zaten böylesi bir şeyin insan tabiatında var olduğu görülmektedir. Ancak bu birimden gelen her emir doğrudan bir kötülük değildir. Çünkü bu nefsin varlığı, insanın doğumundan itibaren mevcuttur. Öyle ki bu nefis türü çocukluk döneminde, çocuklarda aşırı isteklilik ve sahip olma yönündeki çabalarında görülmektedir. Bu ise doğrudan bir kötülük değildir. Ancak Mikdâm İbnu Ma'dikerib (öl. 87) tarihiyle gelen rivayette Hz. Peygamber'in: "Âdemoğlu, mideden daha şerli bir kap doldurmaz." (Tirmizî, "Zühd" 47; İbnu Mâce, "Et'ime" 50) rivayet ekseninde şu ifade edilebilir. Evet nefsin bir takım emir ve istekleri doğrudan günah olmasa bile günaha götüren bir süreç doğurmaktadır. Ancak yine de temkinli olarak şöyle demek yerindedir, nefsi emmare dediğimiz bu tür nefis, insanın cismani hayatının devamında müdür mesabesinde. Çünkü insana ruh üflendikten sonraki hayatiyetinin devamlılığı bu nefsin ihtiyaç ve gereksinimleri karşılamasıyla mümkündür. O halde bu nefis türünde büyük risk ve tehlikeler bulunmaktadır. Çünkü temelde insan "Yeryüzünde düzeni sürdürücü ve imara girişimci" olarak tanzif edilmiştir. Bu nefis türünde ise bu hedef gerçekleşmemektedir.

Burada şu kaydı da düşmek önemlidir, nefsin bu şekline benzer bir vurgu, "O (şeytan) size ancak kötülüğü, çirkinliği, Allah hakkında bilmediğiniz şeyler söylemenizi buyurur."(el-Bakara 2/169) bildirilerek bu nefis türü ve şeytan arasında bir ortak özellik vurgusu yapılmaktadır. Yani riske karşı uyanık ve dikkatli olmak murad edilmiştir.

Nefsin bu üç halin ikincisi ise Nefs-i Levvâme'dir. Bu isimlendirme Kur'an'da geçmektedir(bk. el-Kiyâmet 72/2). Burada geçen bu isimlendirme birkaç açıdan bizlere bilgi sunmaktadır. Bunların biricisi, böylesine bir nefis Allah'ın üzerine yemin edebileceğine konu olmasıdır. Bu nefsin kaseme konu olması, onun değer ve kıymetine işaretler. İkinci husus ise bu ayetin beyanının ahirete dair olduğu yönündeki açıklamalara yöneliktir. Burada böyle bir ifadenin geçmesi, bir yönüyle insanın kıyamette maruz kalacağı sürecin henüz ölüm vukubulmadan burada yapılmasını nasihat için düşünülebilir. Aynı şekilde kınama ameliyesi her insanın tabiatında olan bir hadise olup, bu kınama ameliyesinin başkasını kınamadan ziyade, kendisini kınama ve muhasebe etmeye yöneltmesi mesajı anlaşılabilir. Nitekim bugün gerek insanlar, gerek toplumlar, gerek devletler bağlamında baktığımızda kınama ve eleştirme ameliyesinin her zaman ve her yerde olduğu görülmektedir. Aynı surenin diğer bir ayetinde: "Artık insan, mazeretlerini sayıp dökse de kendine kendisi tanıktır." buyrulmaktadır(el-Kiyâmet 72/14-15). İnsanın kıyamette hesap verme sürecindeki durumu ve mazeret ileri sürmesi, suçunu şeytana yüklemesi sürecinde şeytanın sarf ettiği: "O halde beni kınamayın, kendinizi kınayın."(İbrâhîm 14/22) ayetidir. Aynı şekilde İslami yaşam biçiminde yer alan "Tevbe" olgusu da bu tür kınama, pişmanlık ve hatasını fark etmeden müteşekkildir. Bu bağlamda Abdullah b. Ma'kil'in babasından ve onun da Abdullah b. Mes'ûd'dan(öl. 32/652-653), onun da Hz. Peygamber'den işittiği şu rivayet muhtasar ve müfid bir beyandır: "(Günahtan) pişmanlık duymak, tevbedir."(İbn Hanbel, 1/423). Benzer diğer bir rivayet ise Yezîd b. Esam'dan(öl. 103/721), onun da Ebû Hüreyre'den(öl. 58/678) onun da Hz. Peygamber'den (s.a.v.) naklen verdiği bir haber de, Hz. Peygamber'in (s.a.v.): "Nefsim kudret elinde olan Zat'a yemin ederim ki, eğer siz hiç günah işlemesiniz, Allah sizi toptan helak eder; günah işleyen, arkadan da istiğfar eden bir kavim yaratır ve onları mağfîret ederdi." diye buyurduğu bildirilmiştir(Müslim, "Tevbe" 2). Bunları bir bütün olarak ele aldığımızda her halükarda insan tabiatında günaha temayülün olduğu, aynı şekilde bu temayülün tekerrürü değil de tevbesinin de nefsin özüne derç edildiği anlaşılabilir. Fakat kimi insan, günahın suni lezzetine ve şeytanın tasallutuna maruz kalarak, günahı devamlı bir surette işlemektedir. Önemli olan ise insanın bu "otokontrol" veya "özeleştirme" sistemini aktif, dengeli ve doğru kullanmasıdır. Ancak burada problem olan bazı hususlar düşünülebilir; insan, nefs-i emmareden nasıl bu nefis durumuna gelmekte, böylesi bir değişim ve dönüşümde fail kimdir, diye düşünebilir.

Nefis hakikati itibariyle kötü değildir, kötülükleri arızidir. Bu hususta Sehl İbnu Hanif'den (öl. 38/659) gelen şu rivayet önemlidir. "Resulullah (s.a.v.) buyurdular ki: "Sakın biriniz: "Nefsim pis oldu!" demesin, aksine: "Nefsim kötü oldu" desin." (Buharî, "Edeb" 100; Müslim, "Elfaz" 17; Ebu Davud, "Edeb" 84) Hadis metninde geçen "hubus" sözcüğü, ilâhî kitaplarda iç kötülüğü, huy çirkinliği anlamında kullanıldığından şeytanî bir haleti çağrıştırmaktadır. Bu yüzden aynı anlamda olan, fakat böyle bir mana çağrıştırmayan "lakise" kelimesinin kullanılmasını istemiştir(ed-Dihlevî 2003: 2/502). Bu kavram ise arızı bir kötülüğe delalet etmektedir. İnsan doğumdan itibaren nefsin istek ve ihtiyarıyla yaşama

başlamakta, akabinde bilişsel ve duyuşsal sahadaki gelişimler bu istek ve ihtiyarın seyrini değiştirmektedir. Nitekim buluş çağına gelen kimse gerekli bilişsel ve duyuşsal hazırlığı yapmış olduğundan, "Kelime-i Şehadet"i bilinçli olarak beyan etmektedir. Bu ise aklın beyanı ve kalbin tasdiki şeklinde olmaktadır. Şu halde insan doğumdan itibaren bir takım süreç ve durumlara muhatap olmaktadır. Bunlara insanın öğrenme vasıtaları diyeceğimiz; kişisel tecrübe, satırlardan öğrenme, kişilerden öğrenme, gözlem ve tefekkür yoluyla öğrenme diyebiliriz. Çünkü nefsin yanlışlarının bir kaynağı da cehalettir. Ancak cehalet vasfı başta akılla ilişkilendirilmektedir. Şayet kişi doğumdan itibaren kendisinde yönetici olan nefisten; tecrübe, gözlem, satırlardan ve diğer kişilerden öğrenme yaparak bilişsel bir kimlik kazanırsa bu onu geliştirecektir. Bu bilişsel kimliğin gelişmesi ve olgunlaşması neticesinde artık yöneticilik nefisten devralınabilmektedir. Belki de böylelikle nefis, akıl tarafından talim ve terbiye edilerek bir gelişim ve kıvam kazanmış olmaktadır. Bu hususta Şeddad İbnu Evs'ten gelen bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmuşlar: "Akıllı kimse, nefisini muhasebe eden ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz de, nefisini hevasının peşine takan ve Allah'tan temennide bulunan kimsedir." (Tirmizî, "Kıyamet" 26). Bu hadise dair bir açıklamada: "Sonlu bir dünyada, sorumlu ve sınırlı bir ömre sahip kılınmış bulunan insan, -tabii olarak dünyayı ve sonrasını değerlendirirken belli bazı odakların tesiri altındadır; dünya, nefis, hemcinsleri ve şeytan bu odaklardan bazılarıdır. İnsan tavır ve davranışlarını şekillendiren etkenler arasında, olayları daha bir derinden ve geniş boyutlu olarak algılamayı ve değerlendirmeyi sağlayan bir başka tesir odağı da imandır." (www.sonpeygamber.info. "Akıllı Kişi", Erişim: 17 Aralık 2020) denilmektedir. Bu şekilde insan kendi nefsiyle bir mücadele ve mücahadeye girmektedir. Nefis ise ana prensip olarak "Menfaati celb ve muzırratı def' ilkesi" mihverinde işlemekte olup, bu sayede yönünü, rotasını ve işleyişini değiştirebilmektedir. İnsan nefsinin menfaati celb ve muzırratı def'i konusunda Hz. Âişe'den gelen bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) rüzgâr estiği zaman ki okuduğu şu dua önemlidir: "Allah'ım, senden bunun hayrını ve bunda olan (menfaatların da) hayrını ve bunun gönderiliş maksadındaki hayrı da istiyorum. Bunun şerrinden, bunda olanın şerrinden, bununla gönderilen şeyin şerrinden de sana sığınıyorum." (Buhârî, "Bed'ül-Halk" 5, "Tefsîru'l-Ahkâf" 2, "Edeb" 68; Müslim, "İstiskâ" 14; Tirmizî, "Deavât" 50). Bu konuda benzer diğer rivayet ise İbnu Abbâs'tan (öl. 68/687-688) gelmekte ve o şöyle bildirmektedir: "Resûlullah (s.a.v.) buyurdular ki: "Nimetleriyle sizi beslediği için Allah'ı sevin. Beni de Allah sevgisi için sevin. Ehl-i Beytimi de benim sevgim için sevin." (Tirmizî, "Menâkıb" 3792). İnsanın çocukluk döneminde kendisinde yer alan menfaat ve zarar prensibinde her lezzet ve haz bir menfaattir, tüketilmelidir, elde edilmelidir işleyişinden akıl baliğ olduktan sonra; bazı lezzet ve hazlar menfaat ve bazıları ise zarardır işleyişine inkılap etmektedir. Nitekim çocukluk, masumiyet dönemidir, bu dönemde birçok aşırılık ve hata yapılmaktadır, ancak hatalar kaydedilmemektedir. Ancak bu masumiyet dönemi geçtiğinde artık insan bir mükellef sayılmaktadır. Çünkü artık nefsin bilinçsiz kararları değil bilinçlendirilmiş nefsin yani levmedici nefsin, aklın ve kalbin de kararları kişide faal hale geçmektedir. Bu işleyiş ise "menfaati celb ve muzırratı def'" prensibi doğrultusunda olacağı ve en büyük zarar olan kötülüklerin işlenmesi durumunda, kendisinin de kötülüklerle maruz kalacağı kaygısıyla kişide kötülüğün önü alınmış olmaktadır. Böylesi bir durum, insanda var olan nefsin, nefis-i levvameye kalb olmasıyla, insani seviyesine gelmiş bulunmaktadır. Nefis-i Emmare'de aşırı ve sınır tanımaz istek, arzu, heves ve yönelimler, bu aşamada sınırlandırılmış, ayrıştırılmış, dengelenmiş ve muktesid bir

seviyeye çıkmıştır. Bu bilinç, dini açıdan farklı fikir ve inançlarla aktive edilirken, burada aklın nefse önerdiği mantıksal çıkarımlar yoluyla kazandırılmıştır. Öyle ki bugün yeryüzünde yaşam sürdüren toplum ve devletler, kendi insanlarını bu konuda ikna etmek ve bu standarda taşımak anlamında “iyi vatandaş”, “bilinçli vatandaş”, ve benzeri kavramlar üreterek toplumsal bekalarını sürdürmektedirler. Aynı şekilde kimden olursa olsun, gelen kötülük ve zararlar, müeyyidelerle ve cezalarla engellenmeye çalışılmaktadır. Bu ise insan ve sosyal bir bünye olan toplumun, insani özelliği gereği suçların önünü almaya dönük olduğunu göstermektedir. Öyle ki Kur’an’ın ana tebliğatından birisi: “Kötülüklerin açığına da gizlisine de yaklaşmayın.” dır(el-En’âm 6/151). Hz. Peygamber’in (s.a.v.) İslam’a ilk girenlerle yaptığı sözleşmelerde (biat) O (s.a.v.): “Allah'a hiçbir şey ortak koşmamak, hırsızlık yapmamak, zina fazîhasını işlememek, Allah'ın haram ettiği cana meşrû bir sebep olmaksızın kıymamak şartları üzerine bana biat edin” buyurduğu nakledilmektedir. (Buhârî, “İman” 11; Müslim, “Hudud” 41; Nesâî, “Bey'a” 17; Tirmizi, “Hudud” 12). İnsanların nefsinden çıkacak kötülüğün önünün kesilmesi ve onlardan gelebilecek zararın izale edilmesi konusunda Hz. Peygamber (s.a.v.) çok hassas davranmış, bunu Müslüman olmanın temel göstergelerinden addetmiştir. Bu konudaki bir rivayette O (s.a.v.) şöyle buyurmuştur: “Müslüman, diğer Müslümanların elinden ve dilinden zarar görmediği kimsedir. Mü'min de, halkın, can ve mallarını kendisine karşı emniyette bildikleri kimsedir.”(Tirmizî, “İman” 12; Nesâî, “İman” 8). Aynı konuda Hz. Aişe'den(r.anha)(öl. 58/678) şöyle rivayet gelmektedir: “Ben Resûlullah(s.a.v.) ile beraber iken, bir adam huzuruna girmek için izin istedi. Resûlullah(s.a.v.): “O, kabilenin en kötü oğludur.” dedi. Sonra ona izin verdi. Aradan fazla zaman geçmeden Resûlullah'ın (s.a.v.) onunla beraber güldüğünü işittim. Adam çıkınca: “Ya Resûlallah! Biraz önce sen o adam hakkında söyleyeceğini söyledin. Sonra aradan zaman geçmeden onunla beraber güldün.” dediğimde, Resûlullah(s.a.v.): “İnsanların en kötüsü, şerrinden dolayı insanların kendisinden korunduğu kimsedir.” buyurdu[(Muvatta, “Hüsnu'l-Hulk” 47 (2/903)]. Hadiste beyan edildiği üzere kötülük insani bir takdir değil, bir tenkittir.

Nefsin bu üç halin üçüncüsü ise Nefs-i Mutmainne'dir(bk. el-Fecr 89/27). Burada Nefs-i Levvame'nin beraberinde akıl ve kalbinde terakki etmesi neticesinde insandaki manevi cehpenin diğer birimi de gelişecek ve terakki edecektir. Yani diğer bir açıdan nefsin ikinci aşamasında sürekli özeleştirme ve otokontrol yapılması durumunda, bu durum gitgide onu kemalata ulaştıracaktır. Nitekim kemalat birden mümkün değildir. Bu hususu teyid eden bir rivayette İbnu Mes'ud şöyle anlatıyor: "Resulullah (s.a.v.) buyurdular ki: "Sıdk insanı birr'e (Allah'ı razı, edecek iyiliğe) götürür, birr de cennete götürür. Kişi, doğru söyler ve doğruyu arar da sonunda Allah'ın indinde siddik (doğru sözlü) diye kaydedilir. Yalan da kişiyi haddi aşmaya götürür. Haddi aşmak da ateşe götürür. Kişi yalan söyler ve yalanı araştırır da sonunda Allah'ın indinde yalancı diye kaydedilir." (Buhârî, “Edeb” 69; Müslim, “Birr” 102, 103; Muvatta, “Kelam” 16(2/989); Ebu Dâvud, “Edeb” 88; Tirmizî, “Birr” 46) Bir diğer rivayet ise Ebi'l-Cevzâi'den(öl. 83/702) gelmekte ve şöyle devam etmektedir: "Hasan İbnu Ali'ye(r.anhümâ)(öl. 49/669) "Resulullah'dan (s.a.v.) ne ezberledin?" diye sordum. Şu cevabı verdi: "Ondan (s.a.v.) "Sana şüphe veren şeyi terket, emin olduğun şeye ulaşıncaya kadar git. Zira sıdk (doğruluk) kalbin itminanıdır, yalan şüphedir." sözünü bildirmektedir(Tirmizî, “Kıyâmet” 61; Nesâî, “Eşribe” 50). Hem bir önceki ve hem de bu rivayette görüldüğü üzere bir hususta kemalata gitmenin temel prensibi istikrarla işin tekrar edilmesidir. İtmi'nan kavramın

kullanıldığı bir diğer kayıt ise Hz. İbrahim kıssasıdır, şöyle buyrulmaktadır: "İbrâhim "Rabbim! Ölüleri nasıl diriltiyorsun, bana göster!" deyince, rabbi "Yoksa inanmıyor musun?" demişti. O "Hayır inanıyorum, fakat kalbim tam kanaat getirsin diye" cevabını verdi."(el-Bakara 2/260) Burada da kalbin bir sıfatı zikredilmiş, bunun gerçekleşmesi için ise mucizevi bir uygulama Allah tarafından sergilenmiştir. Yani işi hülâsa ettiğimizde şunu söylemek mümkündür, insan doğduğunda "En güzeli yapmaya hazır kılınmış olması yanında en kötüye düşmeye de müheyyadır(hazır)". Burada insanın en güzeli yapmaya hazır kılınmış o yapısı, "Nefs-i Mutmainne"ye tahvil olarak nihai şekline ulaşmıştır. Bu bir çiçeğin tomurcuk açmış ve kendisini tüm güzelliğiyle tamamlamış haline benzer. Yani o çiçek tohum halindeyken sahip olduğu bu güzelliği, şimdi tamamlamış ve kemale ermiştir. Bundan sonrasında ise böyle bir nefisten zarar değil, fayda ve iyilik sudur edecektir. Yani sıfatı mutmainne olan nefsin fiili fayda ve iyilik olacaktır.

Nefiste insaniyet ile kastettiğimiz, insanın nefsini aşırı ve sürekli kötülüklerden sakındırarak insani nefis seviyesinde kalması istenmektedir. Şayet nefsin aşırı ve sürekli olan kötü isteklerine tabi olacak olursa, insani nefisten hayvani nefse sükut etmiş olacaktır. Yine şayet insan nefsini aşırı ve sürekli kötülerden sakındırması yanında şüpheli olan durumlardan da sakındırarak olursa mutmainne nefis seviyesine çıkmış olacaktır. O halde insanı yaratan Allah, onda insani seviyede olmayı gerektirecek bir nefsi yani helal ve meşru dairede keyfine kafi olanla yetinip, azgınlık ve aşırıktan uzak durmasını istemektedir. Bu durumu formülize edecek olursak; nefiste insaniyet demek, nefsi kötülük ve günahlardan izale etmek demektir. Bu da nefiste insaniyet, nefsi izalettir.

2.3.2. Akılda İnsaniyet Boyutu

Akıl tarihte bütün toplumların üzerinde durdukları, irdeledikleri, araştırdıkları, hakikatini bilmek istedikleri ve tartıştıkları bir mefhum olmuştur. Aklın mefhum olması yanında faal bir yönünün olması onu bir varlık olarak görmemizi de gerektirmektedir, diye düşünebiliriz. Ancak onun varlık olarak hakikati kabul edilse bile mahiyeti çok muğlak ve kapalı kalmıştır. Bu sebepten tarihten günümüze değişik toplumlarda, dinlerde ve felsefelerde ortak bir akıl anlayışı ve yaklaşımı yakalamak mümkün olmamıştır. Durumun böyle olması yanında İslam düşünce ve inanç tarihinde akıl, hep bir tartışma ve ayrışma konusu olmuştur.

Yüce Allah, insana indirdiği Kur'an'da, ona iletmeyi murad ettiği mesajları yani konu ve içerikleri, çeşitli üslup ve ifade biçimleriyle beyan buyurmaktadır. Bu sunum ve ifade tarzı Kur'an-ı Kerim'e has bir sunum ve ifadedir. Öyle ki insanın en önemli manevi yapısal birimlerinden olan akıl hakkında da bu tür bir sunum ve ifade tarzı görmekteyiz. Kur'an'ın akıl konusunda haber ve açıklamaları, doğrudan varlık ismi üzerinden değil de bu birimle organik ve manevi bağ içerisinde olan duyu organları üzerinden vurgu yapmaktadır. Bu konuya temas eden ayetler bütünlüğüne baktığımızda ve bunları bir araya getirdiğimizde bunu görebilmekteyiz. Şöyle ki yüce Allah "insanı yarattığını(bk. el-Mülk 67/23), sonra ona düzgün bir şekil verip ruhundan üflediğini; bundan sonra ise insanı kulak, göz ve gönüllürlükle donattığını(bk. es-Secde 32/9), kulak ve gözün yönetimlerini hükmü altında tuttuğunu(Yûnus 10/31), insanın doğumu sonrasında değin kulak ve gözün ulaştığı nihai nokta olan aklın mevcudunda fikir ve düşünce yönünden hiçbir bilgi ve bulgunun

olmadığını(en-Nahl 14/78) ve tüm bu durumların olağanüstülük ve hayret doğuran durumlar olduğu, bunlardan dersler çıkartılması gerektiği” (bk. Kâf 50/37) buyurulmaktadır.

Kur’an’da akıl kelimesi biri geçmiş, diğerleri geniş zaman kipinde olmak üzere kırk dokuz yerde fiil şeklinde geçmektedir. Bu âyetlerde genellikle “akletme”nin yani akılı kullanarak doğru düşünmenin önemi üzerinde durulmuştur(Bolay, DİA, "Akıl" mad.). Burada aklın isim olarak gelmemesi, belki de tartışmaların kaynağı ve çıkış noktası olmuştur. Çünkü bir olgunun, kavramın ve nesnenin tespiti isimler aracılığıyla olmaktadır. Burada ismin olmayışı, fiil şeklinin olması düşüncenin ayrışma kaynağı olmuştur, denilebilir. Ancak bizler bu konuda şunu ifade etmeyi yerinde görmekteyiz; isim ve fiiller kainattaki iki farklı manayı karşılamaktadırlar. Bunlardan isimler, kâinattaki canlı cansız varlıkları ve mefhumları, fiiller ise bu varlık ve mefhumların hareketlerini karşılamaktadır. Zaten kâinata varlık ve hareket olmak üzere iki unsur vardır. Ancak isimleri temsil eden nesnelere ve onlardaki hareket ve kılışları temsil fiiller arasında bir takım farklılıklar bulunmaktadır. Nesnelere kendi kendilerine var olan müstakil hüviyetli unsurlardır. Varlıkları başka şeylerle kaim değildir. Hareketler ise kendi kendilerine var olmayıp nesnelere doğan, nesnelere bağlı bulunan, varlıkları nesnelere kaim olan unsurlardır. Hareketlerin bu şekilde nesnelere bağlı bulunması onları ayrı ayrı hüviyeti olan nesnelere müşterek unsurları hâline getirir. Bir hareket yalnız bir nesnenin değil, birçok nesnelere hareketidir. Yani nesnelere birbirlerinden ayırdırılar, fakat hareketleri ortaktır. Ayrı ayrı nesnelere aynı hareketleri yaparlar. Bir nesne şümülü içine yalnız kendisini, bir hareket ise şümülü içine birçok nesnelere alır. Bu yüzden nesnelere bir müşahhaslık, hareketlerde bir mücerretlik vardır. Nesnelere belirli, hareketler belirsizdirler. Bir nesne kendi kendisini ifadeye yeter. Fakat bir hareket bir nesneye bağlanmadan kendi kendisini ifade edemez. İşte nesnelere mahdut ve belirli, hareketlerin ise şümüllü ve belirsiz unsurlar olması onların dildeki karşılıkları olan isim ve fiil köklerini mânâ bakımından çok farklı bir duruma sokar. Bir isim kökü tek bir nesneyi ifade eder. Bir fiil kökü ise birçok nesnelere arasında müşterek olan mücerret bir hareketi ifade eder. İsim kökünün ifade ettiği nesne tek başına düşünülebilir, zihinde canlandırılabilir. Fakat fiil kökünün ifade ettiği hareket bir nesneye bağlanmadan tek başına vazih bir şekilde düşünülemez, zihinde canlandırılmaz, ancak mücerret ve belirsiz bir şekilde tasavvur edilebilir(Ergin 2007: 108-109). Evet Kur’an’da kullanılan fiiller somut ya da soyut bir varlığın hareketleridir. Bu varlık ise umumca akıl olarak isimlendirilmektedir.

Sözlükte masdar olarak “menetmek, engellemek, alıkoymak, bağlamak” gibi anlamlara gelen akıl (el-akl) kelimesi, felsefe ve mantık terimi olarak “varlığın hakikatini idrak eden, maddî olmayan, fakat maddeye tesir eden basit bir cevher; maddeden şekilleri soyutlayarak kavram haline getiren ve kavramlar arasında ilişki kurarak önermelerde bulunan, kıyas yapabilen güç” demektir. Bu anlamıyla akıl sadece meleke değil özdeşlik, çelişmezlik ve üçüncü şıkkın imkânsızlığı gibi akıl ilkelerinin bütün fonksiyonlarını belirleyen bir terimdir. İnsanın her çeşit faaliyetinde doğruyu yanlıştan, iyiyi kötüden ve güzeli çirkinden ayıran bir güç olarak akıl, ahlâkî, siyasî ve estetik değerleri belirlemede en önemli fonksiyona haizdir(Bolay, DİA, "Akıl" mad.). Kur’an terminolojisinde akıl “bilgi edinmeye yarayan bir güç” ve “bu güç ile elde edilen bilgi” şeklinde tarif edilmiştir(el-İsfehânî, el-Müfredat, “Akl” mad.).

Aklın hakikati malum olmakla beraber mahiyeti meçhuldür. Ayrıca akılla ilgili bugün litaretürde var olan müktesebata baktığımızda çok girift, anlaşılması müşkil ve yapılandırılması zor tanım ve tarifler olduğu görülmektedir. Bu durum bugün var olan ile elde olanı birleştirme ve kaynaştırmada çok büyük zorluk çıkarmaktadır. Bu sebepten aklın mahiyet ve işleyişini tespit ve tayin etmede şöyle bir yol takip etmenin daha yerinde olacağını hükmettik. Kur'an'da akla dair geçen ibareler fiil kökünden olup, fiiler ise varlıklardan ve nesnelere çıkan hareket, oluş ve kılışlardır. Bu açıdan fiiler üzerinden varlık veya nesnelere mahiyetlerini tespit etme yoluna gidilebilir, diyerek bizler de Kur'an'da akılla ilişkili ayetlerden mülhem olarak onun mahiyet ve işleyişini tespit etmeye çalıştık. Bu açıdan ilgili ayetlere baktığımızda aklın, duyuların dış dünyadan edindikleri sesleri, görüntüleri, kokuları, tatları ve dokunmaları alma, toplama, tetkik ve tanıma, tetkik ve tekmil etme özelliğinde olduğunu görüyoruz. Aynı şekilde duyuların tabii ortamdaki kısa süreli bu vaziyetleri yanında günlük, haftalık, aylık, yıllık ve daha uzun süreli ekolojik ve sosyal döngülerden de bir takım sonuç ve değerlendirmeler çıkartma prensibinde işlediğini görmekteyiz. Öyle ki tüm zamanlarda toplanan veri ve bilgilerin parçaları birleştirilerek, bunlardan bir bütün oluşturulmaktadır. Ayrıca insan aklı, içerisinde yaşadığı toplumda hemcinslerinden kendisine gelen ses, görüntü ve dokunuşlardan elde ettiği duyumları alma, toplama, kaydetme, karşılaştırma, birleştirme, tasnif etme vb. gibi bir takım işlem dizilerini seri ve hızlı bir biçimde icra eden bir yapıda olduğu görülmektedir. Aynı şekilde akıl; insanlar, mekanlar, eşyalar, olaylar ve durumları yaşadıkları topluma yönelik hüküm ve sonuç çıkartma işlemlerinin gerçekleştiği bir sistem suretinde işlem gerçekleştirdiği görülmektedir. Tüm bunlardan anlaşılacak şey ise akıl denilen soyut ya da manevi varlık ya da alet, dışarıdan duyular ve yaşantılar sonucu var olan tüm bilgi ve bulguları işleyen, değerlendiren, tasnif eden ve kaydeden bir yapıda olduğudur. Öyleyse akıl, icra ettiği fiiler sebebiyle soyut bir varlık ve yapıdır, denilebilir.

Bu meçhuliyet onun zatının çok farklı işlev ve fonksiyonlarından ileri geldiği kanaatindeyiz. Aynı şekilde Ehl-i Sünnet'in üzerinde birleştiği bir akıl tanımı yoktur. Ehl-i sünnet ilm-i kelâmının ilk simalarından biri sayılan Hâris el-Muhâsibî(öl. 243/857) aklın cisim, cevher, araz cinsinden bir şey olmadığını, faydalıyı zararlı olandan ayırt etmesi için Allah tarafından insana doğuştan verilen bir tabiat (garîze) olduğunu ve varlığının sadece fiilleri vasıtasıyla bilinebileceğini belirtir(el-Muhâsibî 1398: 201-202).

Ebü Hanîfe(öl. 150/767) başta olmak üzere bazı âlimler aklın insan bedenindeki yeri olarak beyni göstermişlerse de çoğunluğa göre aklın mahalli kalptir(el-Kurtubî, 1964: 24/531-532) denilmektedir. Mutasavvıflar da bu son görüşü benimsemişlerdir.(Uludağ, DİA, "Akıl" mad.) ed-Dihlevî(öl. 1176/1762) ise idrâk kuvvelerinin mahalli dimağdır. Bunlar; tahayyül ve tevehhüm gücü, muhayyel ve mütevehhim olan şeyler üzerinde tasarruf gücü, herhangi bir şekilde mücerred şeylerden söz etmek gücü gibi şeylerdir(ed-Dihlevî 2003: 2/234), diyerek aklın konağını dimağ olarak belirtmektedir.

Yüce Allah, yarattığı insana değişik organ ve sistemler vermiştir. Bu organlar maddi bir yapıdadır, fakat fonksiyon ve görev olarak soyut işlemler gerçekleştirmektedirler. Örneğin; Dil, bir et parçasıdır, fakat görev bakımından tüketilen besinlerin mahiyetinde saklı olan tüm tat yapılarını tespit ve tefrik etmektedir. Başka bir örnek olarak beyin verilebilir.

Beyin, yapı olarak maddi bir organ iken işlev ve fonksiyon olarak soyut bir yapı arz etmektedir. Beynin soyut yönüne akıl diyoruz. Akıl insanda var olan önemli bir mânevi cihaz ve alettir. Aklın sahip olduğu işlev çeşidi geniş ve çeşitlidir; bilgiyi alma, onu ölçme ve değerlendirme, tefrik ve tasnif etme, kaydetme, kayıtlar arasında konu ve başka yönlerden ilişki kurma, çağırma ve geri getirme, güncelleme ve yeniden yapılandırma, özetleme ve yorumlama gibi daha birçok işlev burada yapılmaktadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de, eşyadaki nizamı anlama gücüne sahip olan akla, aynı zamanda ilâhî hakikatleri sezme, anlama ve onların üzerinde düşünüp yorum yapma görev ve yetkisi de verilmiştir. Nitekim, "Allah âyetlerini akledesiniz diye açıklamaktadır." (el-Bakara 2/242) âyetiyle aklın bu fonksiyonuna işaret edilmiştir(Bolay, DİA, "Akıl" mad.).

İnsan beyni bütün vücutla doğrudan sinir sistemi denilen iletişim ağı münasebetiyle iletişim içerisindedir. Bu konuya işaret ettiğini düşündüğümüz Nu'man İbnu Beşir'den(öl. 64/684) gelen bir rivayette: "Resulullah'ın (s.a.v.), "Cehennemliklerin azab cihetiyle en hafif olanı, ayağında ateşten bir nalın ve nalın bağı olan kimsedir ki, ayağındakiler sebebiyle, tıpkı tencerenin kaynaması gibi, başında dimağı kaynar."(Buhârî, "Rikak" 8; Müslim, "İman" 363; Tirmizî, "Cehennem" 12). İlgili rivayette ayağın beyinle bağlantısı çıkartılabilir. Çünkü insanın çektiği azap ayak tabanından olması yanında etki ve tesiri ta "Beyin"e sirayet etmektedir.

Bir Kur'an ayetinde hak ve batıl kavramları arasındaki durum ve mücadeleye temas edilmektedir: "Bilâkis biz, hakkı bâtılın başına çarparız da onun işini bitirir; bir de bakarsınız ki bâtil yok olup gitmiştir."(el-Enbiya 21/18). Bu ayette geçen "يدمع" ifadesi dikkat çekicidir. Çünkü "Dimâğ | Beyin" demektir. Bu kelimeyle aralarında kök benzerliği bulunmaktadır. "يدمع" kelimesi üzerinden yapılan açıklamada, "Yani hak, batılın dimağını kırıyor ve kesin delille hak batılı püskürtüyor, atıyor" şeklinde açıklanmaktadır. Burada "الدمع" kelimesi kesreli "الدِّمَاغ" kelimesi olup, bundan isti'are (mecaz) edilerek kullanılmaktadır. Aynı şekilde "دمع" kelimesinden türetilen "دَامِغَة" kelimesi için: hurmanın aslından çıkıp, budanmadığında hurmaya zarar veren dalın kesilmesi işine denir. Yine: semerin arkasını güçlendirmek için kullanılan demir parçasına da "دَامِغَة" ismi verilir(el-İsfehani, 1412: "Akıl" mad.). Bu tahlilden şöyle bir açıklama yapmak mümkündür, beyinde farklı bilgi paketleri olup, bunların izalesi ve zihinden çıkartılması ise "Kesin Delil" ile olmaktadır. Kesin delil prensibi ise zihnin tab'ında (özünde) bulunan manevi bir formül ve standart olarak yaratıcı tarafından yerleştirilmiştir. Belki de dimağın çalışma prensiplerinden birisi; "Hak ve Batıl Tefriki" şeklindeki bir mizan suretindedir. Çünkü aynı ayetlerin devamında farklı bir zihinsel alt prensip ya da "Mantıksal bir kaide" görmekteyiz. O da: "Eğer yerde ve gökte Allah'tan başka tanrılar bulunsaydı kesinlikle yerin göğün düzeni bozulurdu."(el-Enbiya 21/22) hükmüdür.

İnsanın alının ön girişinde beyin zarında belli psikolojik görevleri yerine getiren belirli yerler bulunmaktadır. Başın ön kısmında alın kemiğinin her iki yanında eklemlerin bulunduğu bölgede insanın yüksek aklî işlemlerinin merkezi yer almaktadır. Kur'an bu

gerçeğe bir ayetinde işaret etmiştir: "Hayır, hayır! Eğer vazgeçmezse mutlaka onu perçeminden (nasiyesinden) yakalayıp sürükleriz! O yalancı, günahkâr perçeminden!"(el-Alak 96/15-16).

Ayetin metninde geçen en-Nâsiye kelimesi, akli işlemlerin merkezinin yer aldığı ve alınının iki eklemının bulunduğu beynin ön kısmı anlamına gelir. Allah'ın, hakkında bu iki ayetin nazil olduğu Ebu Cehl'in nasiyesini yalancı ve hatalı olarak tanımlaması, şüphesiz onun beyninin ön kısımlarında dolaşan yalancı sözlere ve hatalı fiillere işaret etmektedir.

Yalancı söz ve günah fiil, önce beynin zarının hücrelerinde belirlemekte sonra beyinden sinirsel işaretler dilin kaslarına geçmekte ve dil ancak o zaman yalan sözü konuşmakta ya da bu işaretler vücudun azalarına iletmek suretiyle günahkarlık içeren fiil meydana gelmektedir. Kur'an'ın nasiyeyi yalancılık ve günahkârlıkla nitelemesi, şüphesiz, fizyoloji bilginlerinin ancak bu asırda beyindeki psikolojik işlemlerin merkezlerini keşfetmelerine kadar bilinmeyen bu bilimsel gerçeğe işaret etmektedir.(Kur'an ve Psikoloji 2004: 203-204)

Hadislerde akıl kelimesi direk Kur'an'da fiil şeklindeki kullanıma benzer bir fiil şeklinde veya isim suretinden ziyade farklı kelimelerle beyan edilmiştir. Hz. Ali'nin (r.a.)(öl. 40/661) Hz. Peygamber'den(s.a.v.) işittiği ve naklettiği bir hadiste *مُقَهَّمٌ الْأَخْلَامِ* yani "aklı kıt" tabiriyle beyan edilmiştir(Buhârî, "Fezâilu'l-Kur'an" 36). Buradaki "Ahlâm" lafzı "Hulum" kelimesinin çoğulu olarak kullanılmış ve temyiz yaşı ya da akıllı olma yaşı bağlamında Kur'an'da geçmektedir(en-Nur 24/58, 59). Kütüb-i Sitte'de geçen, Tirmizi'nin sahih olarak beyan ettiği, İbnu Mes'ud'un Hz. Peygamber'den (s.a.v.) gelen ve namazdaki saf düzenin beyan eden rivayetinde: "Benim hemen arkama sizden akıl ve dirâyet sahipleri dursun." rivayet de benzer lafız ve manalar bütünlüğünde kullanılmıştır[Müslim, "Salât" 28, (432); Ebû Dâvud, "Salât" 96, (675); Tirmizî, "Salât" 168, (228)]. Buradaki "Ahlâm" ve "nühâ" aynı mânaya gelir, bu da akıllar demektir(Canan 1995: 9/142). Şeddad İbnu Evs'den gelen bir rivayette ise Hz. Peygamber'in (s.a.v.): "Akıllı kimse, nefsinin muhasebe eden ve ölümden sonrası için çalışandır. Aciz de, nefsinin hevasının peşine takan ve Allah'tan temennide bulunan kimsedir."[Tirmizî, "Kıyamet" 26, (2461)] rivayetiyle, Hz. Enes'den(öl. 93/711-712) gelen ve Hz. Peygamber'e soru şeklinde geçen şu rivayette: "Mü'minlerden hangisi en akıllıdır?" (İbnu Mâce, "Zühd" 31) ibareleri "Keys, keyyis, ekyes" gibi lafızlar ifade edilmiştir. Akıllı diye tercüme ettiğimiz keyyis, "işlerini iyi çeviren", "işlerini rıfkla, tatlılıkla yürüten", "hayra ulaşmakta en iyi kararı veren" gibi manalara da gelmektedir(Canan 1995: 15/180). Son olarak Avf İbnu Malik'ten(öl. 73/692) gelen ve Hz. Peygamber'in(s.a.v.) hakimlik yaptığı rivayette şöyle anlatılıyor: "Resulullah (s.a.v.) iki kişi arasında bir hükümde bulunmuştu. Hasımlar ayrıldıkları vakit, aleyhine hükmedilen kimse: "Hasbiyallahu ve ni'mel vekil (Allah bana yeterlidir, O ne iyi vekildir)!" dedi. (Bu sözü işiten) Hz. Peygamber(s.a.v.): "Allah Teala Hazretleri aczi levmediyor (kötülüyor). Fakat sana akıllılık düşer. Ama bir şey sana galebe çalacak olursa o zaman "hasbiyallahu ve ni'mel vekil" de!" buyurdular.(Ebu Davud, "Akdiye" 28). Keys (akıllılık), burada "acz"in zıddıdır. Öyleyse Hz. Peygamber'in (s.a.v.): "Sana keys (akıllılık) düşer" sözü, şu mânayı ifade etmektedir: "Gevşek, ihmalkâr olma, uyanık ol, gözünü dört aç, işlerini sıkı takip et, esbaba yapışmayı unutma; insanların iyi niyetine güvenip zevahire mürâcatı terketme. Zîra Allah bu çeşit kusurları sevmez. Allah uyanık ve müteyakkız olmayı takdir ve tahmid etmektedir."(Canan 1995: 14/94).

Elmalılı M. Hamdi Yazır da ruhî bir güç kabul ettiği akli, "duyulardan hareketle duyular ötesini idrak eden veya duyularla elde edilemeyen bilgiyi bizzat keşfeden idrak aleti" diye tarif eder(Yazır th.: 1/566).

Kur'an'da: "O, sizi bir tek nefisten yaratmıştır. (Sizin için) bir kalma yeri, bir de emanet olarak konulacağınız yer vardır. Gerçekten biz, anlamaya açık bir topluluk için kanıtları birer birer açıkladık."(el-En'âm 6/98) buyrulmaktadır. Burada geçen "Fıkıh", asıl lugatta bir şeyi sebep ve hikmetiyle anlamak, ince anlayış ile anlamak mânâsındadır ki, bunda "nefsi bilmek" mânâsı da yer almıştır(Yazır th.: 3/475). Ayrıca, "Ayetlerin tafsilatlı olarak beyan edildiği" (el-En'âm 6/98) buyrulmaktadır. Ayet ise kendisinin varlığı ve beyanatıyla kendisi gibi zahir olmayan diğer bir şeyin bilinmesi ve idrak edilmesine aracı olan öge, nesne, açıklama, izah, işaret ve benzeri şeylere denir. Meselâ bir dağ alâmet ise zirvesi bir âyet olur, güneş bir gündüz âyeti, ay bir gece âyetidir. Cami bir alâmet ise minare onun bir âyetidir, şeklinde örneklendirilebilir(Yazır th.: 1/15-16). Buradaki izahlardan, insanın dimağına alametten veya ayetten başka şeyleri çıkarsama, tespit etme, keşfetme ve anlama düzenininin tab' edildiği ve yerleştirildiği anlaşılabilir.

Yine Kur'an'da: "Doğrusu size rabbiniz tarafından basîretler (idrak kabiliyetleri) verilmiştir. Artık kim hakkı görürse faydası kendine, kim de kör olursa zararı kendinedir. (De ki:) "Ben üzerinize bekçi değilim.""(el-En'âm 6/104). Göze göre basar (görme) ne ise, kalbe göre basiret de odur. Gözlerin görmesine sebep olan ve görücü kuvvet denilen görme nûruna göz (görme duyusu) denildiği gibi; kalbin görmesine sebep olan ve dilimizde kalb gözü de denilen algılayıcı kuvvete ve özellikle bunun zekâ, anlayış ve firaset denilen, görünür ve görünmez bir işe dikkat ve nüfuz ile gereği gibi idrak eder bir derecede açık ve parlak olması haline "basiret" denilir ki, bir ilâhî nurdur. Görülüyor ki, bu âyetler basar (görme) ve basirete dikkat nazarını çekerek, genel bir şekilde, doğrudan doğruya hakkı bilmeye ulaşmanın idrak ile olacağını göstermiştir. Burada görüldüğü üzere basar (bakmak ve görmek) idrak etme vasıtalarındandır. Aynı şekilde insanın görmesi için onun önüne ve görüş alanına ayetler koymak hep birbirleriyle ilişkili hususlardır. Çünkü dimağa idrak kuvvetini yerleştiren, ona göz gibi bir pencere açan ve gözün önüne de birçok ayet koyan ancak Allah'tır. İdrak kuvveti ise dimağa tab' olunmuş (yerleştirilmiş) bir kuvve ve kanundur(Yazır th.: 3/490-491).

Kur'an'da: "Sizler hiçbir şey bilmez bir durumdayken Allah sizi analarınızın karnından dışarı çıkardı; şükredesiniz diye size kulaklar, gözler, kalpler verdi." (en-Nahl 16/78) buyrulmaktadır. İlgili ayetin tefsirinde insanın hiçbir şey bilmez bir halde çıktığı bildirilmektedir. Bundan sonra onlara sesleri idrâk edebilecekleri kulak, görünenleri hissedebilecekleri gözler, akıllar bahsetmiştir. Aklın, merkezi, sahîh olan görüşe göre kalbdır, denilmiştir. Aklın merkezinin dimağ olduğu da söylenmiştir. Eşyanın zararlı ve faydalısı ancak akılla temyiz edilip ayrılabilir. Bütün bu kuvvetler ve hisler insanda tedricî olarak, azar azar meydana gelir. Büyüdüğü ölçüde işitmesi ve görmesi geliştirilir, rüşdüne erinceye kadar akli kuvvetlenir(İbn Kesîr 1999: 4/590). Ancak insan aklının rüşd sürecine ulaştığı bir zamanda akıl, aile etkisinde şekillenmiş bir akıl hüviyetindedir. Bu hususta Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayette Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Her doğan fitrat üzere doğar. Sonra anne babası onu Yahudi yahut Hıristiyan veya Mecûsî yapar..."(Buhârî, "Tefsîr" (Rûm) 2; Müslim, "Kader" 22)

Yukarıda aklın doğum döneminde boş olduğu, sonrasında bulunduğu ortamdaki bilgi ve bulgu doğrultusunda bir kıvam kazandığı görülmektedir. Bu hususta insanın manevi cephesini yapılandıran özbenliğinde "fitrat programı"nın yer aldığı ve bunun insanda sürekli aktif olduğu anlaşılmaktadır. Ancak insan meraklı bir varlıktır ve bu merak onda değişik yönden sorgulama başlatmaktadır. Bu sorgulamada verilen cevaplar onda bir akliyet (özgün akıl) oluşturmaktadır. Ancak aklın sorguları karşısında her akıl verilen cevapları hemen kabul etmemektedir. Burada aklın yaratılış programı devreye girmektedir. Öyle ki ilah kabul etme ölçülerini kendisine esas alan "Fitrî Akıl" Kur'an'da geçen: "Oysa onlar, Allah'ı bırakıp hiçbir şey yaratamayan, aksine kendileri yaratılmış bulunan, bizzat kendilerine bile bir zarar ya da faydaları dokunmayan, ölüm, hayat ve ölümden sonra yeniden diriliş de ellerinde olmayan (sahte) tanrılar edindiler."(el-Furkân 25/3) ayetindeki temel ölçüleri almaktadır. Bunun dışındaki kabuller selim bir aklın değil; zannın, çevrenin, liderin, hevanın, atalarının ve daha başka şeylerin tasavvurudur. Bu ise kabul edilemez bir durumdur. O halde burada akılları çeşitlendirirken iki kategoride sınıflandırmaktayız. Bunlar bilenler ve bilmeyenler şeklindedir. Burada bilmeyenler mevzumuz dışında kaldığından bilenleri ele almak durumundayız, bunları da genel hatlarıyla ikiye taksim etmek durumundayız. Doğru bilen ve yanlış bilenler. Burada doğru bilenler kendi içerisinde bir takım küçük farklılıklar bulundurmaları yanında aslında birdirler. Ancak yanlış bilenler ise çokturlar. Yanlış bilenleri ifade etmede Kur'an akıl mahsulü bazı kavramlar kullanmaktadır. Bunlar: küfür ve şirk genel tasnifleri içerisine giren birçok alt tasnif yapılabilir. Ehl-i kitap ve sabiiler bu tasnifin alt kategorilerine girmektedir. Yine cahiliyenin ürettiği akıl yani zandan neşet eden akıl(bk. Âl-i İmrân 3/154) olarak ifade edilen kimi yerde küfür ve kimi yerde şirk kümesine düşmektedir. Ancak insanın dış baskı ve tesirlerden korunmuş aklı, sürekli merak içerisinde bir sorgulama yaparak delil yoluyla cevaplar aramaktadır. Öyle ki ayette, Allah dışındaki nesne, varlık ve objelere tapınmanın hiçbir delillendirilmiş yönü olmadığı zikredilmektedir(bk. el-Mü'minûn 23/117).

İnsanda sonradan oluşan akılların yanında doğuştan gelen akılla birlikte bir çeşitleme yapıldığında doğru ve yanlış akılların bulunduğu, doğrunun bir tek ancak yanlışın ise çoğunluk olduğu görülmektedir. Doğru olan aklın ise temel iki mertebesi bulunmaktadır. Bunlardan birinci mertebe insaniyet mertebesi ve ikinci mertebe ise İslamiyet mertebesidir. Öyle ki doğru akıl önce insaniyet mertebesinde bulunur, akabinde İslamiyet mertebesine çıkar. Çünkü İslam gibi bir hakikati ve gerçeği kabul etmek için kişinin doğru akıl ya da fitrî akıl mertebesine gelmesi, burada hakkı hak görüp batılı da batıl görmesi gerekmektedir. Akabinde bunları gördükten sonra tümüyle hak olan İslam'a girmiş olacaktır. Ancak her akıl bu mertebeden yukarıya çıkıp İslam'a girmemektedir. Öyle ki Hz. Peygamber'in kendisine davet mektubu gönderdiği Bizans İmparatoru Herakleios'un (öl. 641) hakikati içinde kabul etmesine karşın bir takım kişisel kaygılardan dolayı İslam'ı kabul etmemesi buna örnek verilebilir(bk. İbn Hanbel, 1/262, 263; Buhârî, "Bed'ü'l-Vahy" 6; Müslim, "Cihâd" 74).

Doğru aklın birinci mertebesi olan insaniyette bulunan kimselerin temel kıstasları: "Hakkı hak görmek ve batılı batıl görmektir." Bu durumun düşüncedeki tezahürüne örnek olarak: "Firavun ailesinden olup imanını gizleyen bir mümin kişi şöyle dedi: "Adamı, 'Rabbim Allah'tır' dediği için öldürecek misiniz? Oysa o size rabbinizden âyetler getirmiştir. Eğer yalancı biriye yalanı kendi zararınadır; ama eğer doğru söylüyorsa size bildirip uyardığı şeyin bir kısmı

başınıza gelecektir. Hiç kuşku yok ki Allah, aşırılığa sapmış, yalancı kimseyi doğru yola ulaştırmaz."(el-Mü'min 40/28) ayeti ifade edilebilir. Burada konuşan kişi muhataplarına doğru ve yanlış olanı zikretmiş, doğru olana karşı aşırıya düşülmemesini ifade etmiştir. Aynı şekilde Ebû Hüreyre'den gelen bir rivayette Resûlullah (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "Bir şâirin söylediği en doğru söz Lebîd'in söylediği şu sözdür: "Haberiniz olsun, Allah'tan başka her şey bâtıldır. Ümeyye İbnu Ebi's-Salt müslüman olayazdı."[Buhârî, "Edeb" 90, "Menâkıbu'l-Ensâr" 20, "Rikâk" 29; Müslim, "Şiir" 3, (2256); Tirmizî, "Edeb" 70, (2853).] Burada fitrî akli insaniyet mertebesinde kullanan kimsenin varacağı sonuç açıklanmaktadır.

Doğru aklın birinci mertebesi olan insaniyette bulunan kimsenin ameli tezahürü ise "Adalet"tir. Öyle ki insanın davranışlarını belirleyen ve yönlendiren fikir ve düşüncelerdir. Bu fikir ve düşünceler "Hak ve Batıl Terazisi" ölçeğinde kurulduğu takdirde sözde, fiilde ve işte belli yansıma ve tezahürler olacaktır. Nitekim "Adalet", her hak sahibine hakkını vermektir. Bu ise sözde, eylemde ve işte görülen tüm hak ihlallerini reddetmek, karşı koymak ve önüne çıkmaktır. İnsandaki bu durumu ifade etmek için "Hakperest" yani "hakka riâyet eden, doğruluktan hiç ayrılmayan, karşısındakinin hakkını tanıyan (kimse), doğrucu."(Ayverdi, Büyük Misalli Türke Sözlük, "Hakperest" mad.) şeklinde isimlendirilmektedir. Bunun Hz. Peygamber'in risalet öncesinde bir tezahürü görülmektedir. Bazı Kureyş kabilelerinin, Mekke'de haksızlığa uğrayan insanlara yardım etmek amacıyla yaptıkları ve Hz. Peygamber'in (s.a.v.) de katıldığı "Hilfu'l-Fudûl" yani hicretten otuz üç yıl önce Mekke'de kabileler arasında zaman zaman çıkan çekişme ve çatışmaları önlemek, ayrıca dışarıdan hac ve ticaret için şehre gelen zayıf ve güçsüz kimselere yapılacak haksızlık ve zulümlerin önünü almak için yapılmış bir antlaşmadır(Hamidullah, DİA, "Hilfu'l-Fudûl" mad.). Böylelikle insan aklının çeşitleri içerisinde doğru aklın iki mertebesinden birincisi olan insaniyet mertebesinin düşünce ve eylemde bir takım tezahürleri olduğu görülmektedir. Bu ise düşüncede istikamet ve eylemde adalettir.

2.3.3. Kalpte İnsaniyet Boyutu

İnsan büyük bir yapı ve bu yapının içerisinde birçok maddi ve manevi küçük ve büyük birim yer almaktadır. Ancak insanda bu yapıların vücuda gelmesi ve üst düzeyde işlemesi birden oluşmamaktadır. Öyle ki insan ilk evvel bir meni, daha sonra nutfе, daha sonra alaka ve daha sonra ise mudğa dediğimiz biyolojik aşamalar geçirerek vücut bulmaktadır. Bu biyolojik tekâmülün başlangıcından itibaren insanın temel birimleri diyeceğimiz biyolojik birimler vücut bulmakta, tedricen gelişerek kemal düzeye ulaşmaktadırlar. İnsandaki temel birimlerin başında ise kalp gelmektedir. Ancak bu isim farklı manaları ifade etmek için müşterek kullanılabilir. Burada kalb dediğimiz şeyin iki karşılığı bulunmaktadır. Birinci karşılığı insanın bedeninde bulunan organ olan kalptir. İnsandaki organ dediğimiz kalbin teşekkülü sürecine göz atmak konunun anlaşılmasına katkı sağlayacağı kanaatindeyiz, şöyle ki; insanın anne rahminde teşekkülü süreci çok dikkat çekicidir. Embriyoda ilk gelişen yapılar kalp ve merkezi sinir sistemidir. Embriyoda dolaşım 17. günde oluşmaya başlar. Fetal kalp ise 4. haftadan sonra çalışmaya başlar(bk. el-Bâr 2010: 90, 94, 106). İnsandaki kalb organı dolaşım sistemi dediğimiz yapının merkez organıdır. Yani dolaşım sistemi kalp ve damarlardan oluşur. Kalp (cor), dolaşım sisteminin motor organıdır. Bugün bu organın gözle görülen yapısına bakıldığında hacim ve kütle itibariyle bir çam

kozalağı ya da insanın yumruğu büyüklüğündedir. Ancak insanın hayat suyu olan kanın anbean tüm vücuda pompalanması bu küçük organın iç kısmında tekrar eden ritmik vuruş ve bu vuruştan doğan basınç ve bu basıncın sağladığı itici kuvvetle vücudun en kılcal noktasına kadar gitmektedir. Kalp, çevre doku ve organlardan gelen kirli kanı akciğerlere; akciğerlerden gelen temiz kanı ise doku ve organlara pompalayarak canlılığın sürdürülmesini sağlamaktadır. Böylesi bir çalışma ve işlev, kalbi insanın hayat motoru vasfında kılmıştır.

İnsandaki bu organa kalb denildiği gibi insanın manevi yapısını tümleyeninde yer alan bir birime de kalp denilmektedir. Buna kalp denilmesiyle ilgili olarak şu izah yapılmaktadır. Sözlükte "bir şeyin içini dışına çıkarmak, altını üstüne getirmek, ters çevirmek, bir şeyi başka bir şeye dönüştürmek ve değiştirmek" gibi anlamlara gelen kalb kelimesi (Cevherî, "klb" mad.; Lisânü'l-Arab, "klb" mad.) vücutta kan dolaşımını sağlayan organın adıdır. Kalp organı insandaki kirli kanı dışarı ve temizini de içeri alma fonksiyonu sebebiyle böyle isimlendirilmesi yanında insandaki duygusal değişim ve dönüşüm hallerini de kaynaklık eden birime aynı isim verilmiştir. "Kalp öyle bir şeydir ki bir yüzden diğer yüze çevrilebilendir. Ahlakın değişimi ve insanın değişimi gibi. Nitekim "Hepiniz dönüp dolaşıp O'na varacaksınız."(el-Ankebût 29/21) ayetinde bu görülmektedir. İnkılap ise insirâf ile eş anlamlı olan "yüzünü çevirmek" yani diğer tarafı çevirmek veya ters tarafı ortaya koymak manasındadır. İnsandaki bu organın kalp olarak isimlendirilmesinin sebebi ise "çokça değişim ve dönüşüm yapmasından" dolaydır. Ayrıca kalb, dinî ve tasavvufî bağlamda bilgi ve düşüncenin kaynağı veya aracıdır. Bir et parçasından ibaret olan kalble bir ilişkisi olmakla birlikte ondan ayrı olan bu anlamdaki kalbe "rabbânî latife" ve "ilâhî cevher" de denir(Uludağ, DİA, "Kalb" mad.).

İnsan, doğumdan itibaren birçok gelişim dönemi geçirmektedir, bunlar; büyük kas gelişimi, küçük kas gelişimi, zihinsel gelişim, dil gelişimi, sosyal-duygusal gelişim ve özbakım gelişimi gibi. Tüm bunlar birbirlerinden farklı hız ve seyirde olmaktadır. Özellikle sosyal-duygusal gelişim dediğimiz gelişme grubu, kalple doğrudan ilişkili bir gelişimdir. Sosyal-duygusal gelişim doğumdan itibaren bariz bir şekilde çocuğun ses, mimik ve davranışlarında gözlemlenebilmektedir. Bu süreçte bebek, içinde taşıdığı sevgi ve şefkat duyguları sebebiyle anneye duygusal bir iletişim içerisindedir. Çocuğun anneyi araması, onun yokluğunda acı çığlıklar atması, varlığıyla huzur bulması hep bu duyguların tezahürüdür. Aynı duygusal bağ daha sonra kendisi gibi dünyaya yeni gelen kardeşleriyle de gerçekleşmekte ve genişlemektedir. Bu bağ ve iletişim, hergün onun yaşamının bir parçası haline gelmektedir. Yeni doğan bir bebeği gözlemlediğimizde başlangıçta sadece sesi algılamak, deneyimi arttıkça sesteki öfkeyi ve sevgiyi ayırt edebilmektedir. Oynadığı bir oyuncağın açılıp açılmamasını başlangıçta fark etmezken, daha sonra onu açamayınca öfkelenmekte, açılınca da sevinmektedir. Bu durum çocukta bir deneyim olması yanında duygusal bir yapılanma da gerçekleştirmektedir. Burada bebeğin deneyimlediği duyguyu henüz hiç bilmezken, yaşadığı yeni durum ona bu duygusal özelliği kazandırmış olmaktadır. Peki, duygusal özellikler önceden var mıdır, yoksa davranışlar mı onları ortaya çıkarır? Duygularımızla ilgili olarak onları toprağın içinde saklı birer tohuma benzetebiliriz, daha sonra bu tohumların gerekli şart ve ortamlarla buluşmasıyla filiz vermelerine benzetilebilir. Buna benzer olarak duygusal tohum diyeceğimiz her bir özellik insanın kalp

dâhilinde ekilidir, ancak bu sonraki fizyolojik, biyolojik ve yaşamsal deneyimlerle ortaya çıkmaktadır. Bu durum Kur'an ayetlerin sebab-i nüzul durumuna benzetilebilir. Sureler ve ayetler zaten vardı, nüzulleri için sadece şartların ortaya çıkması gerekiyordu, şartlar ortaya çıkınca da ayetler yeryüzüne gönderilmeye başlandı.

İnsan bülüğ yaşına kadar, belirli duygusal tecrübeler ve süreçler geçirmektedir. Bebeklik döneminde yakın çevresiyle başlayan bu duygusal öğrenme ve deneyimler, tekrarlar ve gözlemler sonrasında bir takım tanımlamalar ve kategorilendirmeler yapılmaktadır. Belli bir süre sonra birey bu duyguları istenen ve istenmeyen ya da olumlu ve olumsuz şeklinde tasnif etmektedir. Yani gerek kendisi ve gerekse çevre bunların belirlenmesinde katkı sağlamaktadır. Kendisinin bu davranışları ve tutumları tasnif etmesi iki şekilde olmaktadır. Birincisi; insanın kendi iç dünyasından gelen söz ve davranışlarını doğuştan var olan değerlendirme özelliği yoluyla bunları tasnif etmesidir. İkincisi ise bebeklikten itibaren başlayan bireyin başkalarının kendisine yapılmasını istemediği şeyler konusundaki deneyimleridir. Bu sayede de birey bir kısım davranışların ve etkileşimlerin olumsuz olacağı düşüncesine yönelebilir. Bu durum henüz din etkisinin olmadığı, kişi kendisinden ve çevrenin tabii durumundan bu duygusal gelişimi kazanmaktadır. Ancak bülüğdan sonra kişilerin sosyal-duygusal değişim ve dönüşümleri çok farklı yönlerde seyredabilmekte ve farklılaşabilmektedir. Bülüğ çağının başlarında insan, kendi tabii durumu ve iç tepkileri sayesinde sosyal-duygusal yönden belirli sosyal-duygusal standartlar geliştirebilmekte ve yapılandırabilmektedir. Böylece insan tabii bir yaşam sonucu duygusal tercihlerini "iyi ve kötü prensibi" esasında yapılandırmakta, tasnif etmekte ve tercih edebilmektedir. Yani insanın kalp birimindeki prensibi "hayır ve şerr ya da iyilik ve kötülük" terazisinde işlemektedir. Ancak burada bir noktayı ifade etmek gerekir ki o da günah ve kötülük kavramının aynı şeyi karşılamadığıdır. Çünkü her kötülük günah olup, her günah kötülük değildir.

İnsandaki manevi ve ruhun ana birimi olan kalp hakkında birçok farklı ifade ve beyanat mevcuttur. Bunları bağdaştırmak ve farklılık arzedenleri telif ve eldeki mevcutları bütünlük sağlayacak bir tasarım suretinde ortaya koymak cidden çok zordur. Bizler buradaki tüm bilgileri farklı kategoriler olarak ele alacak ve en nihayetinde bunları analiz ve sentez yoluyla ele alarak bir sonuç ortaya koymaya çalışacağız.

Birincisi; Kalp manevi cephenin yani ruhun ana birimidir. Bu birimden diğer tüm birimlere olumlu ve olumsuz etkiler ulaşmaktadır. Yani insan ruhunun özü, kaynağı ve pınarı burasıdır. Hz. Peygamber (s.a.v.) bu kalp konusunda: "...Bilin ki! Vücutta öyle bir et parçası vardır ki o, iyi (doğru ve düzgün) olursa bütün vücut iyi (doğru ve düzgün) olur; o bozulursa bütün vücut bozulur. Bilin ki! O, kalptir." buyurmaktadır (Buhârî, "Îmân" 39).

İkincisi; Kalp bir mübareze meydanıdır. Burada melek ve şeytanın yani bunlardan neşet eden ilham ve vesvesenin mücadele ve kavga yeridir. Bu hususta Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Âdemoğluna şeytan da melek de yaklaşır. Şeytanın yaklaşması, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise iyiliğe yönlendirmek ve hakkı doğrulatmak şeklindedir. Kim böyle (meleğin telkinini) hissederse bunun Allah'tan olduğunu bilsin ve Allah'a hamdetsin. Kim de diğerini (şeytanın vesvesesini) hissederse, taşlanmış ve kovulmuş şeytandan Allah'a sığınsın." (Tirmizî,

“Tefsîru'l-Kur'ân” 2) buyrulmaktadır. Bu da kalbin kendi dışında rahmani ve şeytani iletişim kanalları bulunduğunu haber vermektedir. Kalbin haricine baktığımızda ise burada kendisine nüfuz eden, tesir eden ve etki altına almak isteyen bu iki güç, birbirine zıt güçlerdir. Bu güçler konusunda yukarıda Abdullah b. Mes'ûd'dan nakledilen rivayette görüldüğü üzere; şeytan ve melektir. Şeytanın yaklaşması, kötülüğe yönlendirmek ve hakkı yalanlatmak şeklindedir. Meleğin yaklaşması ise iyiliğe yönlendirmek ve hakkı doğrulamak şeklindedir.” buyrulmaktadır.

Üçüncüsü; Kalbi sürekli ve değişim ve dönüşüm halinde bir yapıdır. Kalbin değişkenlik ya da halden hale girmesi(bk. Tirmizî, “Deavât” 89) onun en temel özelliğidir. Kalpteki bu hızlı ve ani değişimin kaynağı olarak hem onun kendi yaratılışından ileri gelmekte hem de “Kalbler Allah'ın iki parmağı arasındadır.”(Müslim, “Kâder” 17; İbn Mâce, “Mukaddime” 13; Tirmizî, “Da'avât” 89, “Kâder” 7) hadisinde buyurulduğu üzere Allah dilediğinde de bu değiştirmeyi aniden yapabilmekte ve hidayet dediğimiz doğru yola sevk edebilmektedir. Peygamber Efendimiz(s.a.v.) diğer bir hadisinde kalbin değişken yapısını tencerede kaynayan su benzetmesiyle açıklamaktadır: “Ademoğlunun kalbi, (ateşin üzerindeki) tencere gibi kaynayan bir şeydir, sürekli değişir.” (İbn Hanbel, 6/4) Kalp o kadar değişkendir ki Hz. Peygamber, “Benim kalbim de perdelenir ve ben her gün yüz defa Allah'tan bağışlanma dilerim.” demektedir(Müslim, “Zikir” 41).

Dördüncüsü; Kalp dış unsurların tesirine açık ve etkilenir bir yapıdadır. Bu bağlamda baktığımızda kalbin ölüm, paslanma, körelme, kasvetlenme (bk. el-Mâide 5/13; el-En'âm 6/43), mühürlenme (bk. el-Bakara 2/7; el-A'râf 7/101; Muhammed 47/16), nokta nokta siyahlanma ve kaplanma, perdelenme(bk. el-En'âm 6/25), gerçeği algılayamama (bk. el-A'râf 7/179; et-Tevbe 9/87, 93) ve arzu-istek üretme gibi halleri bulunmaktadır. Bu kalb; sakinet, itminan, sebat, huzur ve nurlanma durumlarına mazhar olabilmektedir(el-Bakara 2/260; Âl-i İmrân 3/126; el-Mâide 5/113; el-Enfâl 8/10; er-Ra'd 13/28; el-Feth 48/4, 18). Bu kalbin kendi içindeki böylesi durumu yanında diğer kalplere karşı kırılma, kaynaşma, merhametli olma, şefkatli ve insafli olma özelliği de bulunmaktadır(Âl-i İmrân 3/103; el-Hadîd 57/27; et-Tegâbün 64/11). Kalbin işleyişi ve çalışma prensibi konusunda farklı bir değerlendirme yapan Gazalî'ye baktığımızda şu çerçevede bir açıklama ortaya koymaktadır: “İnsanoğlunun yaratılış terkinde dört unsur bulunmakta ve bu unsurlar her birisinin bir sıfatı bulunmaktadır. Bu dört vasıf: yırtıcılık, hayvaniyet, şeytaniyet ve rabbaniyettir. Bazısında dördü de mevcut ve bazılarında ise biri fazla diğeri az olur. Bu dört vasıf dört temsille beyan edilmektedir, bunlar; hınzır, it, şeytan ve hükümdardır. Kalb ise şu müessir vasıfların ihata ettiği bir ayna gibidir. Bu eserler sıra ile kalbe uğrarlar. Şayet iyi hasletler kalbe uğrarsa kalb aynasının cilasını, nur va parlaklığını arttırır. Hakkın cilaları orada parlamaya, dinde matlub olan umurun gerçekleri orada keşfolmaya başlar. Kötü huylara gelince onlar da kara duman gibidir. Gönül aynasına yükselir, aynaya uğrar orayı karartır ve kör bir hale, ilahi nuru alamaz vaziyete gelir. İşte bu kalbin mühürlenmesi ve kalbin kararması demektir.” der(el-Gazâlî th.: 1/26-27). Burada kalbin özelliklerini dış tesirlerle anlatmaktadır. Ancak bu tesirler neticesinde kalp değişim, dönüşüm ve ahval almaktadır. Bu ise kalbi tesir edici değil, tesire maruz kalan olarak beyan etmektedir.

Beşincisi; Kalp, insandaki temel insani prensiplerin özünde münderiç bulunduğu mahaldir. Esed kabilesine mensup Vâbisa b. Ma'bed'in(öl. h 60) naklettiğine göre, Allah Resûlü (sav) ona şöyle demiştir: *"İyilik ve kötülüğü(n ne olduğunu) sormaya mı geldin?"* (Vâbisa diyor ki) "Evet" dedim. Hz. Peygamber (s.a.v.), parmaklarını birleştirip göğsüne vurarak üç defa; *"Kendine danış, kalbine danış ey Vâbisa!"* buyurdu(ve devam etti):*"İyilik, gönlü huzura kavuşturan ve içe sinen şeydir. Kötülük ise insanlar sana fetva verseler (onaylasalar) bile, gönlü(nü) huzursuz eden ve iç(in)de bir kuşku bırakan şeydir."* (Dârimî, "Büyû" 2) Kur'an'da: *"Sâlih dedi ki: Ey kavim! İyilik dururken niçin kötülüğe koşuyorsunuz?"* (en-Neml 27/46) ayeti geçmektedir. Burada Hz. Sâlih'in (a.s.) hitabından da anlaşıldığı üzere insanda iyiliğin öncelik olduğu anlaşılmaktadır. İnsanın ontik doğasında hayrın şerri öncelediğinin en önemli kanıtı et-Tîn sûresi'nde ifade edilmektedir: *"Biz, gerçekten insanı en güzel bir biçimde yarattık. Sonra onu aşağıların aşağısına indirdik."* Öncelikle insanın tabiat olarak iyi yaratıldığını yani insanın özünün ünsiyet olduğu ve hakikati bilme (varlılara ad verme)(bk. el-Bakara 2/31) yeteneğinde olduğunu anlamaktayız. Ancak bazı insanlar, meleklerin de ifade ettikleri üzere, varoluşsal olarak bu özgün olan özlerini kendi fiilleriyle ve iradeleriyle aşağılık seviyelere düşecek durumlara getirmektedirler. İslam metafiziğinde insan varlığı ile ilgili en temel hareket noktası, bu iki ayetin ifade ettiği çerçeve dâhilindedir ki insan gerçekliği de bu minval üzere cereyan etmektedir(Deniz 2015: 16) Kalbin özüne bir takım bilgi ve duygular yerleştirilmiştir. Bu, koyunun kurdu gözüyle görmesi ve hiçbir zararıyla karşılaşmamasına rağmen onun düşman olduğunu kalbinde bilmesi ve ondan kaçması gibi(el-Gazâlî th.: 3/18).

İslâmî kaynaklarda insan tabiatında ahlâkî şuura sahip bir yeteneğin bulunduğu kaydedilmekte, buna literatürde "vicdan" denilmektedir. Bu kelimenin terim olarak İslâmî literatüre girmesi modern dönemde Batı'dan yapılan çevirilerin etkisiyle gerçekleşmiştir. Tarihte birçok dönemlerde bu kavrama farklı kelime ve eş anlamlı ifadeler kullanılmıştır. Antik Yunan'da Sokrat'ın "daimonion" dediği, insanın içindeki ahlâkî uyarıcı Ortaçağ skolastik felsefesinde her bireyin içinde var olan ilâhî ses, Aydınlanma çağında ise insana özgü ahlâk duygusu veya aklî yetenek diye nitelendirilmiştir. Modern Batı felsefesinde vicdanın mahiyeti, oluşumu, ahlâk ve dinle ilişkisi, beden üzerindeki etkileri, vicdan terbiyesi vb. konular ele alınmış, insana etkisi bakımından vicdan psikoloji ve ahlâk yönünden ikiye ayrılmıştır. Psikolojik vicdan, "canlının kendisinde meydana gelen bütün psikolojik etkinlikleri algılamasını sağlayan şuur hali", ahlâkî vicdan ise "insana mahsus olup onun niyet ve eylemlerini ahlâkî ölçülere göre değerlendiren denetleme sistemi" diye tanımlanmıştır(Demir, DİA, "Vicdan" mad.). Bu açıklamalar ışığında baktığımızda insanın tabii yaratılışında bir oto kontrol sistemin yerleşik olduğu anlaşılmaktadır. Bu ise din olgusu öncesinde insanda tabii bir düzeyde otokontrol sisteminin varlığına ortaya koymaktadır. Nitekim insanın İslam'a girmesinde bu hazırbulunuşluk hali çok büyük önem arz etmektedir.

Altıncısı; Kalp manevi bir cüzdan suretinde içerisinde birçok latife ve batını hassenin bulunduğu özel bir yapıdır. Kur'an'da ve hadislerde fuâd (Hûd 11/120), sadr (Âl-i İmrân 3/119, 154), lüb (Âl-i İmrân 3/7, 190) ve nühâ (Tâhâ 20/54, 128) gibi terimler bir yönüyle kalbin bir işlevine temas etmektedirler. Aynı şekilde insandaki bu kalbin tek olduğu(bk. el-Ahzâb 33/4), başka bir örneğinin olmadığı, bu kalbin vücudun merkez noktası olduğu vurgulanmaktadır(Buhârî, "İmân" 39). Ayrıca bu kalp, iman mahallidir(bk. el-Hucurât 49/7,

14; el-Mücâdile 58/22), tasdik merkezidir(bk. Buhârî, "İlim" 33, 39) ve takva mahallidir(bk. el-Hac 22/32; İbn Hanbel, 5/71,379). Öyle ki kalb; şefkat, merhamet, sevgi, nefret, acı, hüznün, korku, sevinç, mutluluk hislerin var olduğu ve çıktığı yerdir. Din dilinde kalp, imanın ve küfrün, sevginin ve nefretin, cesaretin ve korkaklığın, iyiliğin ve kötülüğün, kısaca bütün duyguların merkezidir. Haset, gazap ve nefret gibi kötü duygular kalpte bulunduğu gibi iman, Allah korkusu, hilm ve takva gibi birçok olumlu duygular da kalbe isnad edilmektedir. Marifet, yani Allah'ı bilmek ve tanımak da kalbin işidir(bk. Buhârî, "İmân" 13).

Yedincisi; Kalp bir karar, kabul ve onay makamıdır. İnsan, akıllı bir varlıktır, ancak son kararı duyguları verir. Bugüne kadar ki tercih ve kararlarımızın büyük çoğunluğunun arka plânında bunu açıkca görebiliyoruz. Bir tavuğun civcivlerini korumasında gösterdiği üstün cesaret, aklın kararı değil kalbin sevkiyledir. Bir anne ve babanın çocuğuna yönelik fedakârlık ve ortaya koyduğu özveri, akılla verilmiş kararların değil, kalpteki sevgi ve şefkatin neticesidir. İradenin üzerine düşen vazife, bu duyguları aşırılıktan ve gerilikten kaçınarak orta derecede kullanmak, bunun yanında da bu duyguları 'niyet | kasd' denilen yönlendirici saikle iyiye, hayra ve fazilete sevk etmek; yani var olan sevgi, şefkat ve merhameti, denge ve ölçüyle iyiye, hayra ve fazilete sevk etmektir. Müslüman olmanın ya da dinî emirlere muhatap olmanın ilk şartı akıllı olmak, diğer bir şartı ise kalbi Allah'a teslim etmektir. Kişi dili ile ikrar etmedikçe ve kalbiyle teslim olmadıkça Müslüman olamaz(bk. İbn Hanbel, 1/388). Bu bakımdan Allah'a iman etmek için aklını kullanarak her türlü bilgiye ulaşan kişinin bu bilgileri kalbi ile de benimsemesi gerekir.

Sekizincisi; Kalb manevi bir bünye gibidir, beslenme ve ihtiyacı olan bir yapıdır. Kalbin canlı bir organizma gibidir. Bu canlı organizmanın nasıl bir takım temel ihtiyaçları bulunuyorsa, kalbin de benzer ihtiyaçları bulunmaktadır. Bunların başında zikir gelmektedir. Resûlü Ekrem Efendimiz Allah'ın Kitabı'ndan nasibini almamış bir insanı, içinde hiç kimsenin oturmadığı viran bir eve benzetmiştir(bk. Tirmizî, "Fedâilü'l-Kur'ân" 18). Sahâbe-i kirâmdan Abdullah b. Mes'ûd, kalbin olgunlaşması ve dimağların ilâhî kelâmla dolması için Kur'an okumaya teşvik etmiş, "*Kalpelerinizi onunla (Kur'an ile) mâmur kılın.*" (Dârimî, "Fedâilü'l-Kur'ân" 4) buyurmuştur.

Dokuzuncusu; Kalp ilahi tecellinin zuhur ettiği yerdir. Cebrail (a.s.), Kur'an'ı Hz. Peygamber'in(s.a.v.) kalbine indirmiştir(bk. Bakaran2/97; Şuarâ 26/193-194). Kalpte ilâhî güzellikler tecelli eder, insanın aklen kabul ettiği şeyler, iman ve ihsan boyasıyla boyanarak duygu boyutuna burada aktarılır. "*Allah her kimi doğruya erdirmek isterse onun gönlünü İslâm'a açar.*" (En'âm 6/125) âyetinin nüktesiyle bu hâl insanı mekanik bir varlık olmaktan çıkararak onu olaylar karşısında ürperen, korku ve ümit sarmalı içinde gelgitler yaşayan bir varlık hâline dönüştürür(Heyet 2013: 3/60).

Onuncusu; Kalbin gerçekte birçok hali bulunmaktadır. Hal ise iç ve dış etkilerden dolayı kalpte ortaya çıkan yeni durum ve bu yeni durumun tezahürü olan kalbin amelleridir. Allah Resûlü dört çeşit kalp olduğunu haber vermekte ve bu kalplerden şöyle bahsetmektedir: "*Dört çeşit kalp vardır. Kandil gibi parıl parıl parlayan pürüzsüz kalp, kılıflara sarılmış kalp, tersine dönmüş kalp ve sadece dış yüzeyden ibaret kalp! Parıl parıl parlayan kalp müminin kalbidir. Onun kandilinde nur asla eksik olmaz. Kılıflı kalp kâfirin kalbidir. Tersine dönmüş kalp hakikati tanıyıp sonra inkâr eden münâfiğin kalbidir. Sadece dış yüzeyden ibaret kalp ise içinde*

iman ve nifak bulunan bir kalptir. Bu kalpteki iman, temiz suyla beslenen bir bitki gibi, nifak ise irin ve kanla beslenen bir yara gibidir. Artık hangi özellik diğerine baskınsa kalpte o galip gelir." (İbn Hanbel, 3/17). Müminin kalbi, ifade edildiği üzere, selim olan kalptir. Böylesi bir kalp imanla ışıldar ve iyi niyetlerle bembeyaz olur. Bu çerçevede Allah Resûlü'nün niyazı, kalbin kötülüklerden muhafaza edilmesinin yanı sıra Allah'ın kalplere hidayet vermesi, Müslümanların kalplerini birleştirmesi(bk. İbn Mâce, "Dua" 2) ve doğru sözlü bir dil ve kalb-i selim bahşetmesi şeklinde olmuştur(İbn Hanbel, 4/125). Kalb-i selim, Allah'a teslim olup selâmet bulmuş olan hastalısız kalptir. Böylece kalp güven içinde ve kaygılardan arınmış, kurtuluşa ve doyuma ulaşmış olur.(Heyet, 2013, c. 3/67) Öte yandan kalb olumsuz yönde de değişir ve türlü renklere girer. Kur'an'da kalb körlüğünden (el-Hac 22/46), kalb kasvetinden ve taşlaşmış yüreklerden (el-Bakara 2/74; el-Mâide 5/13; el-En'âm 6/43; ez-Zümer 39/22) bahsedilmiş; kalblerin mühürlenmesi (el-Bakara 2/7; en-Nahl 16/108; el-Câsiye 45/23), gerçeği algılamaktan alıkonulması (el-A'râf 7/101; Yûnus 10/74), kilitlenmesi ve üstüne perde çekilmesi (el-Bakara 2/88; el-En'âm 6/25; el-İsrâ 17/46; Muhammed 47/24; el-Mutaffifîn 83/14) üzerinde de durulmuştur. Kalbin en iyisi iman, en kötüsü küfür ve inkâr olan çok çeşitli halleri vardır(Uludağ, DİA, "Kalp" mad.). Burada kalplerin bu halleri hususunda genel hatlarıyla 3 kategori belirlemek mümkündür, bunlar;

Birincisi; "Tabii Hal" diyeceğimiz haldir. Tabii Hal, kalbin doğumdan itibaren henüz iç ve dış dengeyi bozucu herhangi bir faktörün tesirine maruz kalmadığı fitri halidir. Çünkü bu kalpte, doğumdan itibaren kendisinde mevcut latife ve hissler bozulmamış veya üst seviyeye de henüz çıkmamıştır. Tabii haldeki kalbin mevcudunda kötülük cereyan etse ve ondan sadır olsa o bundan rahatsız olmaktadır(bk. Müslim, "Birr" 15). İnsan doğduğundan kalbinin derununda manevi bir program ya da kanunname mevcuttur. Bu programın mihengi ve tasnif edici ilkesi, "hayır ve şer" ya da "güzel ve çirkin"dir. Fitri kalp bu minvalde işlemektedir. Aynı şekilde fitri kalpte mevcut birçok duygu tohumu ekilidir. Bu duygu tohumları doğumdan itibaren ortamına göre kalp tarlasında filizlenmekte ve buradan fıskırmaktadırlar. Öyle ki insanın duygu tarlasından çıkan ilk ve asli tohumlar; şefkat, merhamet ve sevgidir. Çünkü insanın dünyaya gelişinde maruz kaldığı ilk şeyler, şefkattir, merhamettir ve sevgidir. Bu sayede insanın bu duyguları yaş ve ortamla orantılı bir biçimde gelişmekte ve şekillenmektedir. İnsanoğlu, buluş çağına yaklaşıp bu safiyetini ve samimiyetini koruyabilmektedir. Kötülüğü kimseden öğrenmemesine rağmen, kendisine karşı yapılan ve yapılacak bir kötülüğe karşı ses, tavır ve mimikleriyle tepki verebilmektedir. Öyle ki vicdan dediğimiz iç kontrol sistemi de buna örnek verilebilir. Aynı şekilde yetişkin bir insan, başkasına zulmettiğinde kalbinde gizliden gizliye bir hüznün ve rahatsızlık yaşayabilmektedir.

İnsan kudsi bir hale çıkmak için yaratılmış olduğundan, bu kutsi halin ön aşaması olan tabii hal, doğumla birlikte onda hazırdır. Nitekim üreme kanununa baktığımızda her canlının menisinde ve her bitkinin tohumunda çekirdek dediğimiz gelişimsel program evvelce onlarda hazır tutulmaktadır. Aynen böyle de insanı imtihan için ve bu imtihanda en güzeli ortaya koyması için gönderen Allah'ın, onun varlığında en güzeli ortaya koyacak alt yapı ve hazırbulunuşluğu yerleştirmemiş olması mümkün ve makul değildir. Çünkü Allah, iyilik ve kötülüğün mihenk aleti olarak insanda kalbi O tasarlamıştır(bk. Dârimî, "Buyû" 2).

İnsanın tabii halindeki kalbinde şefkat ve merhamet mevcuttur ve önceliklidir. Şefkat ve merhametin de kendi özelinde seviye ve derecesi bulunmaktadır. Bu şefkat ve merhamet sebebiyle insan da diğer insanlara ve varlıklara karşı bir acıma, ilgilenme ve iyilikte bulunma eylemi doğmaktadır. Çünkü bu hal, başkalarına karşı, karşılıksız ve beklentisiz ilgi ve destekte bulunmayı gerektirir. Böylelikle şefkat ve merhamet iyiliği, iyilik ise insanlar arasında yakınlaşmayı, sevgiyi ve dayanışmayı yani kardeşliği husule getirecektir. Konumuza ışık tutacak bir rivayette; *"Size verdiği nimetlerden ötürü Allah'ı sevin. Allah'ı sevdiğim için beni sevin; beni sevdiğiniz için de ailemi sevin."* buyuran(Tirmizî, "Menâkıb" 31) Resûlullah (s.a.v.), Allah'ı sevmenin ve O'na olan imanun gereği kendisinin sevilmesini istemiştir(Heyet 2013: 3/78). Aynı şekilde Kur'ân-ı Kerîm'de Peygamber'in(s.a.v.) ümmetine olan sevgisi şöyle anlatılır: *"Andolsun size öyle bir peygamber gelmiştir ki, sizin sıkıntıya uğramanız ona pek ağır gelir. O, size çok düşkün, müminlere karşı çok şefkatli ve merhametlidir."*(et-Tevbe 9/128).

İnsanın kalbinde insani haslet ve özellikler yani fitri haldeki duruma kalpte insaniyet hali demek doğru olur. Aynı şekilde kalbin tabii ya da fitri halinde şefkat ve merhamet esastır. Bu şefkat ve merhamet ise insanı iyilik yapmaya ve iyilik ise uhuvveti sonuç verecektir. Böylece kalpte insaniyet hali, onda şefkat ve merhametin hüküm sürdüğü hal olup, eylemi iyilik ve neticesi ise uhuvvettir. Kardeşlik sayesinde insanlar 'sosyal bir bünye' hâline gelerek sevgi, merhamet ve şefkat göstermede tıpkı bir organı rahatsızlandığında diğer organları da uykusuzluk ve yüksek ateşle bu acıyı paylaşan bir bedene dönüşebilmektedirler(bk. Müslim, "İmân" 66). Aynı şekilde Hz. Peygamber(s.a.v.) bazı Mekkeli sahâbilerin önce kendi aralarında, daha sonra ensardan bazı kimselerle kardeş ilân etmesi kardeşliğin insan tabiatındaki önemini teyit etmektedir(Algül, DİA, "Muâhât" mad.).

Kabın diğer ikinci hali ve üçüncü hali ayrı ve geniş birer konu olması yanında araştırmamız bağlamında bir önem ifade etmemektedirler. Bu sebepten bu konulara girmeyeceğiz.

2.3.4. Ruh'ta İnsaniyet Boyutu

Araştırmamızın bu bölümünde ruhun ne olduğunu; varlık, isim, hakikati, mahiyeti, hüviyeti, ruhun halleri ve ruhtaki insaniyet fikrini ele alacağız. Bunun yanında ruhun ilk hali ve sonrasında şart ve durumlardan kaynaklı değişim geçirip geçirmediğini irdeleyeceğiz. Böyle olması durumunda ruhun işleyiş ve çalışma prensibini çözümlenmeye odaklanacağız. Son olarak ise ruhun ilk hali ya da bozulmamış halinin ne olduğunu, böylesi bir ruhun insan düzlemindeki tezahürünün neler olduğunu tespit etmeye çalışacağız. Yani ruhun insana verilmişliği dikkate alındığında insani ruhun temel özelliklerinin neler olduğunu anlamaya ve tespit etmeye gayret sarf edeceğiz. Tüm bunlar sayesinde insandaki tabii ruhun mevcudunda münderiç bulunan insaniyet standardını keşfetmeye çalışacağız.

Ruh hakkında bugüne değin birçok araştırma yapılmış ve ortaya konulmuştur. Tüm bu araştırmalarda benzer yönler yanında ruh hakkında hala araştırılacak birçok konu bulunduğu malumdur. Öyle ki insan, ruh sahibi olup kendi gerçeğini öğrenmek ister. Kendisinde var olan ruhun saf halini, değişime uğramış halini ve bu hallerin alt ve üst seviyelerine öğrenmek ister. Aynı şekilde ruh denilen bu soyut yapının mahiyet ve işleyişini

çözümlemek ister. Ruhun halleri ya da dereceleri diyeceğimiz bu alt ve üst seviye arasında insani diyeceğimiz hal ve tezahürleri çözümlemek ister. Çünkü geçmişten bugüne bütün dinler ve inanç sistemleri bir veya birçok yönden ruh problemi ile ilgilenmişler, son ilahi din olan İslam'da hassaten bu ruh konusunda belli bilgi ve bulgular ortaya koymuştur. İslam'ın ruhla ilgilenmesinin asıl sebebi ise İslam terbiye metodu, tüm beşeri güçlerle ilgilenme, onlara gerekli olan yönetimi sağlama esası üzerine kurulmuş olmasında ileri gelmektedir. Ruh terbiyesinde İslam'ın yolu ve metodu, her şeyden önce Allah ve ruh arasında, her lahzada, her işte, her düşünüşte, her duyuşta varlığı hissedilen devamlı bir bağ kurmaktır(Havva 1980: 61). Bu bölümümüzde usul olarak; öncelikle ruha dair var olan bilgi, bulgu ve süreçleri tabii şekliyle ortaya koymak ve akabinde de bunlar üzerinden konumuzla alakalı tartışma ve değerlendirmeler yapmak şeklinde olacaktır.

İlah mefhumu kainatta sadece bir şey için kullanılır ki o da; tüm kainatın varlığını irade buyuran, bunu inşa etmeye muktedir, bu inşayı hayattar kılabilen, tüm var olan ve hayat bahşedilenleri sevk ve idare edebilen ve bununla yetinmeyip bu işi sürekli bir surette ikame eden yani sürdüren zata tahsis edilebilir, o da Allah'tır. Allah, kâinatın varlığını diledi ve var olan bir öz yarattı, bundan da iki bitişik yapı tasarladı. Daha sonra bu bitişik yapıyı gök ve yer olarak birbirinden ayırdı. Akabinde ise bu ikisinin arasında hatta yerin altında birçok varlık irade buyurdu ve bunları yarattı(bk. Tâhâ 20/6) ki tümünü de "su"dan yarattı(bk. el-Enbiyâ 21/30). Su öyle bir şeydir ki diğer bir madde olan toprak için canlılık sağlayıcıdır(bk. ez-Zuhruf 43/11). Aynı su, dünya üzerindeki bitki ve tohumların camid bir biçimden canlı bir hale geçmelerinde müessir kuvvettir(bk. el-Kâf 50/9). Yüce Allah göğü, yeri ve arasındakileri tümüyle yarattıktan sonra buradaki tüm bu yaratılmaların asıl sebebi olan son bir varlık yaratıyor; o da insandır(bk. el-Mü'min 40/64). Yüce Allah, kainatı ve içindekileri yarattı, buraya hayat verdi, sonra insanı yarattı ve yeryüzündeki hayatı de başta su ve farklı maddelerle ikame etti.

Yüce Allah insanın yaratılmasını irade buyurdu(diledi)(bk. el-Bakara 2/30), onun yaratılış maddesini aslını toprak seçti (bk. er-Rûm 30/20), bu toprağa su katarak çamur imal etti (bk. es-Secde 32/7),¹ bu çamur daha sonra ideal bir kıvamda karar kılındı(bk. el-Mü'minûn 23/12), bu çamuru yaratacağı varlığın şekline şekillendirdi ve kararınca düzenledi (bk. el-İnfitar 82/7), daha sonra bu varlık dinlenmeye bırakıldı ve kurutuldu(bk. er-Rahmân 55/14), akabinde ise bu biçimli ve kuru nesneye Allah kendi zatına izafe buyurduğu bir üflemeyle üfürdü ve bu kuru şekil birden canlı bir varlık oldu(bk. es-Sâd 38/72). Bu üfleme fiili Allah'ın emri ve izni ile değişik varlıklardan değişik zamanlarda vukubulmuş ve üflenmiş nesnede bir canlılık belirmiştir(bk. Âl-i İmrân: 3/49; el-Mâide: 4/110). Fiil olarak "üfleme" olan bu durum, içerik olarak görünmez yani rüzgarvari bir madde telakki edilebilir. Çünkü yeryüzünde rüzgârın maddeyi hareket kabiliyeti olması yanında(bk. Yûnus 10/22), maddeyi tarumar etme(bk. el-Hâkka 69/6) ve bulut gibi gaz kütlelerini nakletme işlevi bulunmaktadır(bk. el-Bakara 2/164). Gerçekte rüzgâr, hava dediğimiz gazın sıcaklık ve soğukluğundan kaynaklı bir hava hareketidir. Hava denilen bu gaz; %21'i Oksijen, %78'i Azot, %1'i Argon ve çok az miktarda diğer gazlardan oluşan bir gaz karışımıdır. Öyle ki bu gaz insanın hayatını sürdürmesinde temel bir madde olduğu gibi

¹ Burada "Tîn-i Lâzib | Yapışkan Çamur" (es-Saffât 37/11)

toprak, bitki ve hayvanların yaşamı için temel bir gereksinimdir. İlk yaratılışta insanın camid ve hareketsiz cismini yönelik üfleme sonrasında insan denilen kurumuş çamurdan içi boş cisim; birden iskelet, biyolojik sistem, yaşam organları, uzuvlar ve et giydirilerek canlandırıldı (Benzer bir husus için bk. el-Bakara 2/259). Bu canlanmanın beraberinde insanın camid cismi hareketlenmeye başlamakla beraber şuur dediğimiz "irâdî eylem" onda var kılındı (bk. es-Secde 32/9). Söylenen ve öğretilen şeyleri öğrenme ve kavrama (bk. el-Bakara 2/31), muhatap olduğu durumlara karşı iradi tercihte bulunma ve eylem gerçekleştirmek ondan sadır oldu. Bu ilk insanın yanına kendisinden farklı ikinci bir insan yaratıldı ve bu ikinci insan ilk insanın tamamlayıcısı oldu. Bu ikinci insan fiziksel ve biyolojik olarak ilk insandan farklıydı. Ancak bu farklılık sadece maddi yönüyle olmayıp manevi yönüyle de farklılık göstermekteydi. Lakin yaratıcı ilah bu iki insan arasına manevi bir bağ ve çekim kanunu koydu. Bu kanuna sebep olan şey ilk insanın coşkunculuk ve taşkınlığı ikinci insanla duruluyor ve dengeleniyor olmasından ileri gelmekteydi. Bunu sağlayacak bağ ise iki insanda da birbirine karşı sevgi ve şefkatti (bk. er-Rûm Sûresi: 30/21). Gerçekte ikisi de insan olan bu çift, birçok yönden birbirinden farklılardı ancak birbirlerini maddi-manevi tamamlamaktaydılar.

Bu iki insanın bir araya gelmesinden yeni insanlar yaratıldı. Bu yeni insanların yaratılması ise ilk insan olan baba ve annelerinden farklı bir şekilde teşekkül etmekteydi. Önce bu iki insanın belli bir fizyolojik ve biyolojik erginliğe gelmeleri ve bir araya gelip birleşmeleri gerekiyordu. Burada erkeğin belinden bir sıvının kadının iç yapısındaki bir noktaya akması ve ulaşması gerekmekteydi. Bunun tahakkukundan sonra ise erkekten gelen bu sıvı ile kadındaki sıvı birleşip karışarak bir "döllenmiş yumurta" halini almaktadır. Bu döllenmiş yumurta zaman içerisinde kan pıhtısı, et, ve belli bir şekil almakta, daha sonra ise kemik ve sinirler bundan ortaya çıkmaktaydı. Burada kadına bağlı ve ondan beslenerek inşa olan bu yeni küçük varlığa, belirlenen bir zamanda melek denilen nurani bir varlık tarafından müstakil ve bağımsız bir varlık olmasını sağlayacak hayat üfürüntüsü üfürülmekteydi. Bu küçük canlılığın canlılığı kadına bağlı olduğu kadar kendi varlığına üfürülen nefesten kopan manevi şey yani ruhun ondaki varlığıyla da ilişkiliydi. Bu varlık artık gün be gün fizyolojik ve biyolojik olarak gelişmekte ve büyümekteydi. Daha sonra bu canlı, anne karnından dışarı çıkmakta, büyümekte, gelişmekte ve olgunlaşmasını devam ettirmekteydi. Ancak bu varlığın canlılığının sürebilmesi için yine iki temel gereksinimin olması şarttı; biri dış dünyadaki yeme, içme, havayı teneffüs etme vb. şeyler, diğeri ise ruh diye isimlendirdiğimiz canlılık kaynağının onda varlığını sürdürmesiydi. Yani insanın varlığını sürdürmesi için ne tek başına yeme, içme, havayı teneffüs etme vb. şeyler yeterlidir ne de ruh dediğimiz canlılık kaynağı tek başına yeterlidir. İnsanda canlılığın sürebilmesi için ikisinin de birlikte ve beraber olması lazımdır. Öyle ki insanın yeme, içme, havayı teneffüs etmesi yanında daha başka zaruri ihtiyaç ve gereksinimleri daha bulunmaktadır; barınma, dinlenme, korunma, çalışma, temizlenme vb. şeyler gibi. Bu açıdan insan üzerinde yaşadığı dünya, altında yaşadığı gök, bunların arasındaki varlık ya da canlılar ve yerin altındakilerle doğrudan ve dolaylı bir ilişkisi ve bağı bulunmaktadır. Bunlar sayesinde fizyolojik ve biyolojik canlılığını sürdürdüğü gibi, ruhsal sağlık ve işlevlerini de yerine getirebilmektedir. İnsandaki bu büyüme ve gelişme sürekli değildir. Belli bir zaman iyi yönde seyrederken belli bir zaman sonra olumsuz yönde seyretmekte ve bir gün geldiğinde ise insan fizyolojisi ve

biyolojisi işlemez ve çalışmaz bir hal almaktadır. Bir gün geldiğinde ise insana üfürülen o üfürüntüden kopan manevi kuvvet ya da ruh, ondan geri alınmakta ve çıkarılmaktadır. İnsandan nurani bir varlık aracılığıyla çıkartılan ruh, ilgili meleğin tasarrufunda farklı bir âleme naklolunmaktadır(bk. es-Secde 32/11). Onun içinde yıllarca bulunduğu beden ya da cisim ise toprağa konulmakta ve burada bir zaman sonra o da toprak olmaktadır. Ancak aynı ruh günün birinde içinde yaşadığı cismin haşriyle ona tekrar üflenecek ya da nakledilecek ve bundan sonra cisim ve ruh birlikte bulunacaklar. İnsan ölümü tattıktan sonra ruh bedenden ayrılmakta, bu ayrılma sonrası ruh kimi zaman bedene iade olunmaktadır. Ayrıca ruh ayrıldıktan sonra hesabı neticesinde gerek mükâfat ve gerekse mücazata göre bir devamlılığı bulunmaktadır. Ancak kıyamet günü ruh cesede iade olunur ve kabirden bu şekilde kalkar. Bu husus gerek Müslümanlar, gerek Yahudiler ve gerekse Hristiyanların ittifak ettikleri bir akidedir(el-Cevziyye' 1431: 25).

Buraya kadar ele aldığımız üzere ruhun tabii ve doğal serüvenidir. Burada ele alacağımız birinci husus, ruhun varlık olarak var olup olmadığıdır. Ruhun varlığı konusu insanlık tarihinin değişik dönemlerinde ve günümüzde bir tartışma konusu olmuş olup, İslam literatürüne göre ruhun varlığı tartışmasız bir gerçektir(bk. el-İsrâ 17/85; Buhârî, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1, "Tevhîd" 28; Müslim, "Kader" 1; Ebû Dâvud "Sünnet" 16; Tirmizî, "Kader" 4; İbn Mâce, "Mukaddime" 10; Müsned 1/382).

İkinci olarak ise "Ruh" mefhumunun manasıdır. Öncelikle şunu belirtmek gerekir; her varlık bir isim taşır, bu isimlendirme ise ta ilk yaratılıştan bu yana yapılagelmektedir. Nitekim kendisine ruh üflenen ilk insana varlıkların isimleri öğretilmiştir(bk. el-Bakara 2/31). Varlıkların isimlendirilmesi ise varlığa verilen isim birçok yönden varlığı tanımlayıcı ve beyan edicidir. Öyle de insana ilk yaratılış sürecinde ve onun neslinin yaratılması süreçlerinde nihai safhada insana bir nefes üflenmekte, bu nefes sayesinde insan denen hareketsiz, işlevsiz ve etkisiz varlık; hareketlenmekte, tüm organları işlerlik kazanmakta ve kendi dışındakilerle bir iletişim ve etkileşime girmektedir. Bu durumu sağlayan şeye ise ilahi beyanda "Ruh" ismi verilmekte, bu ruhu ise Allah kendi zatına nispet etmektedir(bk. es-Secde 32/7-9). Sözlükte "gitmek, geçmek; (hava) rüzgârlı olmak; (bir şey) geniş ve ferahlık verici olmak" mânalarındaki revh kökünden isim olan rûh kelimesi terim olarak genellikle "canlılarda hayatı sağlayan unsur" şeklinde tanımlanmaktadır. Ruh, bir anlamda kendisinin bir cüzünü teşkil eden ve devamlılığını sağlayan "nefes" mânasına da gelir (Râgıb el-İsfahânî, el-Müfredât, "rvh" md.; Lisânü'l-'Arab, "rvh" md.). Farklı tarifleri yapılmakla birlikte ruh, âlimlerin çoğunluğunun anlayışı çerçevesinde şöyle tarif edilmesi mümkündür: "Ana rahminde oluşması sırasında melek tarafından insanın bedenine üflenen ve ölümü anında insan bedeninden çıkarılan idrak edici ve bilici hakikati." Nazzâm(öl. 231/845), Mâtürîdî(öl. 333/944), Gazzâlî(öl. 505/1111), Râgıb el-İsfahânî(öl. 5/11 yy. ilk çeyreği) ve Seyyid Şerîf el-Cürçânî'nin(öl. 816/1413) tercih ettiği tanımlar da buna benzer şekildedir (DİA, Ruh Maddesi, Yusuf Şevki Yavuz).

Ruh kelimesi iki manada kullanılmaktadır.

Birinci Manası: Kaynağı, cismani kalbin boşluğunda bulunan bir latif cisimdir. Damarlar vasıtasıyla beden her tarafına yayılır. Görmek, duymak, koku almak ve benzeri hasselerle hayat nurunun buradan a'zalara akması, odanın köşelerinde dolaştırılan

lambadaki ışığın o köşeleri aydınlatmasına benzer. Zira lambayı hangi köşeye getirirsen orayı aydınlatır. Hayat, o köşede meydana gelen aydınlık gibidir. Ruh ise lamba gibidir. Ruhun sereyani (yayılmıyla alakalı) ve batını hareketi, o lambanın köşelerde dolaşması gibidir. Lambayı elde köşelerde dolaştırdıkları gibi, ruhu da damarlar vasıtasıyla bedende dolaştırırlar. Tabibler "ruh" dedikleri zaman bu manayı kastederler ki kalp hararetinin yaktığı latif bir buhar demektir. Bunu açıklamak gayemizin dışındadır. Bununla alakadar olanlar, bedeninin tedavisi ile uğraşan tabiblerdir. Allah'a yaklaştırmak için kalbin tedavisi ile uğraşan din tabiblerinin bu ruhu açıklamakla bir alakaları yoktur.

İkinci Manası: O; insanın görülmeyen, müdrik ve alim olan bir parçasıdır. Nitekim kalbi tarif ederken bir mana olarak bunu anlatmıştık. Allah-u Teâlâ'nın: "*Sana ruhtan sorarlar, de ki: Ruh, Rabbinin emrindedir.*" (el-İsra 17/85) buyurduğundan muradı da bu ruhtur. Bu acaib bir emr-i Rabbanidir ki bunun hakikatini akıl ve fehimler çözümlenenden anlamaktan acizdir (el-Gazâlî, th.: 1/10).

Üçüncüsü ise ruhun mahiyeti ve hüviyeti hakkındadır. Burada mahiyetten kastettiğimiz, doğru veriler çerçevesinde ruh nedir, sorusuna cevap bulmaktır. Hüviyetten kastettiğimiz şey ise ruh nasıldır, sorusuna cevap bulmaktır. Ruhun ne ve nasıl bir şey olduğu konusu müşkil bir konu olması yanında mevcut bilgiler ışığında baktığımızda bir takım tespitler ortaya koymak mümkün görünmektedir. Aynı şekilde bir varlık hakkında tarif ve tanımlama yapılırken onun insan tarafından bir tasavvurunun olması gerekir. Her ne kadar ruh gözle görülür bir şey olmasa da onu insan tarafından belli yönlerden tasavvur etmek mümkündür. Çünkü soyut ya da manevi yapılar gerçekte biçimsiz ve suretsiz değillerdir. Öyle ki melekler, şeytan ve cinler hakkında aktarılan birçok nakilde şeklen bir tasvir yapılmaktadır. Yani manevi olmaları yanında biçimsiz ve suretsiz değillerdir. Aynı şekilde var olan suret ya da biçimleri temel varlık standartlarına benzemektedirler. Yani görmek için göz, konuşmak için dil, temaşa için beden, mekândan mekana intikal için el, kol veya ayaktan bahsedilmektedir. Tüm bunlar ruhani ya da soyut dediğimiz varlıkların da manevi bir bünye ve yapıları olduğunu bizlere haber vermektedir. Melekler nurdan yaratılmış varlıklardır. Nur ise maddenin farklı bir biçimidir. Ancak nurdan yaratılan bu varlıkların kendi varlıklarına ait bir suret ve biçimleri bulunmaktadır. Yani bu varlıklar biçimsiz, şekilsiz ve suretsiz değillerdir. Aynı şekilde bu varlıkların kendi suretleri dışında başta insan olmak üzere farklı varlıkların biçim ve suretlerine girme ve dönüşme kabiliyetleri de bulunmaktadır. O halde nurani varlıklar dahi bir biçim ve suret üzeredirler, denilebilir.

Ruh Nedir?

Ruhun mahiyeti konusunda âlimler arasında farklı görüşler ortaya çıkmıştır.

1. Ruhun mahiyetini bilmek mümkün değildir, çünkü ruh rabbin emrinden olması itibarıyla gaybî bir konudur.

2. Ruh bedeninin şekline bürünen ve duyularla algılanamayan madde dışı bir varlıktır.

3. Ruh soyut, kutsal ve basit bir cevher olup bedeninin bütününe yayılmıştır. Madde türünden bir cisim, cevher veya araz değil tek bir cevherdir, başlı başına vardır, zaman ve

mekânla sınırlı değildir, duyularla algılanamaz. Allah'ın "ol" emriyle bedende yaratılmıştır, ruh bedenden alınca insan ölür.

4. Ruh latif, nûrânî ve semavî bir cisimdir, gül suyunun gülün maddesine yayıldığı gibi bedene yayılmıştır.

5. Ruh bedeninin canlı olmasını sağlayan bir arazdır.

6. İnsan duyularla algılanan bedenden ibaret olup onda ruh veya nefis diye anılan bir unsur mevcut değildir. İnsan nefes almak suretiyle canlı kalan bir varlıktır, nesnelere algılayan ve bilen şey onun canlı bünyesidir (Yavuz 2018: 35/187-192).

Ruhun mahiyeti hakkında başkaca şunlar söylenmiştir:

İnsan şeklinde ve kıyafetinde bir heykeldir. Mizaçtır, kandır, dimağdır, dimağda parçalanmayan cüzdür, havadır, nûr-u ruhanidir.

Ruhun hadis olduğu hususunda ihtilaf yoktur. Ancak onun için mahlûk tabiri kullanılmaz.

Ruhun baki oluşu, mahiyetiyle ilgilidir. Beden fesad ve helake uğrayınca ruh baki kalır. Bedenin ölmesiyle ruh ölmez, ruh hayatını devam ettirir.

Netice olarak ruh vardır. Allah'ın bâkî kılmasıyla baki kalacaktır. Mahiyetini ise Allah bilir. Bu hususta ancak O'nun beyanı doğru ve gerçektir (Gölcük & Toprak 1998: 146).

Kur'an-ı Kerim'de ruh kelimesi 24 yerde geçmektedir. Ancak tüm bunlarda "Ruh" mefhumu aynı manada kullanılmamaktadır. Kur'an-ı Kerim'de geçen "ruh" mefhumu temelde 5 manada kullanılmaktadır, bunlar; vahiy (bk. Şûrâ 2/52), Cebrail (a.s.) (bk. eş-Şuarâ 25/193-194), Allah'ın mü'minlere olan destek gücü (bk. el-Mücâdele 58/22), Hz. İsa (a.s.) (bk. en-Nisâ 4/171) ve insanın varlığındaki canlılık ve idrak unsuru (bk. el-İsrâ 17/85) şeklindedir. İnsandaki canlılık ve idrak unsuru olan ruh ise belirli bir takım özellikler taşımaktadır, bunlar; ilahi bir cüz (bk. es-Secde 32/9), nefhâvî (nefesli bir üfürüntü) (bk. el-Hicr 15/29) ve saygıyı gerekli kılan bir kudsiyet unsuru¹ olarak beyan edilmektedir. Yine ruhun insana intikali hususunda dikkat çeken bir nükte; insanın tüm maddi formu tamamlandıktan ya da tesviye edildikten sonra ruh insana üflenmektedir (bk. es-Secde 32/9).

Hadislerde "ruh" ibaresi çokça geçmektedir. Burada genelde "ruh"; İnsanın fiziksel ve biyolojik yapısı hazır hale geldiğinde buraya melekler tarafından -ilk yaratılışta Allah tarafından- insana yapılan bir üfleme (Buhârî, "Enbiyâ" 1, "Kader" 1, "Tevhîd" 28; Müslim, "Kader" 1; Ebû Dâvud "Sünnet" 16; Tirmizî, "Kader" 4; İbn Mâce, "Mukaddime" 10; İbn Hanbel, 1/382), bu süreçte insanın maddi formunun içine nüfuz eden, onu canlandıran ve tüm sistem, organ ve azaları işler kılan hava yani maddenin gaz halinde bir şey olarak kullanılmaktadır. Aynı şekilde çoğunluk oldukları (Buhârî, "Enbiyâ" 1; Müslim, "Birr" 159), ölüm anında vücuttan yine melek vasıtasıyla çıkarılan, tutuklanan, kendi mahiyetine muvafık bir âleme nakledilen özel bir şey (bk. Müslim, "Cennet" 75). Bununla beraber kimi zaman çıktığı bedene iade edilen ve çıkan (bk. İbn Hanbel, 3/26), son olarak ise kıyamette çıktığı bedene iade edilerek dünyadaki varlık biçiminde insanda tutulacak özel şey olarak

---

¹ bk. es-Sâd 38/72. Burada ruhun insana intikali sonrası diğer varlıklardan secde etmeleri talep edilmektedir.

kullanılmaktadır. Diğer bir şekliyle ölüm zahiren ortadan kalkmayla kaybolmayan ve kendisine has bir biçimde hayat sürdüren bir canlı olarak beyan edilmektedir(bk. Müslim, "Cenâiz" 102; Ebû Dâvud, "Cenâiz" 79; Nesâî, "Tahâret" 109; İbn Mâce, "Cenâiz" 36).

Ruh hakkındaki diğer tariflere baktığımızda, ruh; müphem, gâmız, sınırsız, bu yüzden de tarifi yapılmayan bir şey, bir varlıktır. Ruh, görünürde meçhul, müphem, anlaşılması zor, idrakten oldukça uzak bir güç ve kuvvet kaynağıdır, bununla beraber o bir hakikattir. Fakat biz ruh hakkında şöyle diyeceğiz: Ruh muhakkak insanın kendisiyle meçhule, duyu organlarından hareketle kapalı "ğayb"a ulaşacağı bir güç, bir kuvvet ve takattir(Havva 1980: 55-56). Varlıkları algılama, bilgi üretme ve Allah'a inanıp itaat etme kabiliyetinin sadece insanda bulunması da onun diğer canlılardan farklı bir unsura sahip olduğunu gösterir. Nitekim riyâzet yoluyla bedenlerini zayıflatan bazı insanlarda ruhî güçler gelişebilmekte ve daha ileri düzeyde bir kalbî derinleşme ve zihnî yoğunlaşma imkânı ortaya çıkmaktadır(er-Râzî 1420: 21/14-15).

Ruhun nasıl bir şey olduğu konusuna gelecek olursak şunları söylemek mümkündür; tüm varlıklarda bulunur bir şeydir.

Birincisi ruh birçok farklı canlılarda kendi varlık özellikleri esasında var olan ilahi bir kuvvettir. Yani içinde yaşadığımız alem ve bunun dışında görünen ve görünmeyen varlıklarda ruh dediğimiz ilahi kuvvet yer almakta ve her birisindeki ruh diğerinden farklılık arz etmektedir(Nursî 2005: 371). Hz. Âişe'den naklen gelen rivayette Resûlullah'ın (s.a.v.): "Melekler nurdan yaratıldı. Cinler dumanlı alevden, ateşden yaratıldılar. Âdem ise size anlatılandan yaratıldı." buyurduğu görülmektedir"(Müslim, "Zühd ve'r-Rekâik" 10). Hakikatte tüm bu varlıkların yaratılış maddeleri zikredilmektedir, ancak ruhları ve hayatiyet kaynaklarının ortak oldukları görülmektedir.

İkincisi, insani ruhlar da insandaki cinsiyet bağlamında birbirlerinden farklı olmaları yanında aynı cinsiyetin ruhlarında birbirlerinden ülfet ve nefret açısından farklılık göstermektedirler. Ebû Hüreyre'den nakledildiğine göre, Resûlullah (sav) şöyle buyurmuştur: "Ruhlar, bir araya gelmiş topluluklardır. Onlardan birbirleriyle uyuşanlar kaynaşır, uyuşmayanlar da anlaşamaz ayrılır."(Müslim, "Birr" 159). Alimler bu hadisin manasına yönelik; "topllanmış birlikler ya da topluluklardır veya birbirlerinden farklı cinslerdir. Bunların birbirleriyle tanışmasına gelince, Allah'ın bunları birbirleriyle tanıştırmasıyla bunlar tanışmış olmaktadırlar. Çünkü ruhlar sıfatları yönüyle birbirlerine uyumlu ve mizaç, huy ve yapıları itibariyle de birbirleriyle akraba ve ilişkilidirler. Ayrıca ruhlar toplu olarak yaratılmış sonra farklı cesetlere intikal ederek birbirlerinden ayrılmışlardır. Huy ve mizaçları birbirleriyle uyumlu olanlar arasında bir ünsiyet ve bağlılık; eğer aralarında bir uyum yoksa da bunlar birbirlerinden uzaklaşmış, birbirlerinden nefret etmiş ve muhalefet etmiş bir halde olurlar. Hattabi ve diğer bazı alimler, Allah ruhları yarattığında saadet ehli ve şekavet ehli arasında bir ülfet ve yakınlık mevcuttu. Ruhlar birbirlerine zıt iki kısımdır; Bunlar dünyadaki cesetlerle buluştuğunda bunlar hayra meyli olanlar hayra ve şerre meyli olanlar ise şerre yönelirler. Böylece dünyada da bunlar arasında bir ihtilaf ve karşıtlık söz konusudur(en-Nevevî 1392: 16/185). Fahreddin er-Râzî(öl. 606/1210) de der ki: Allah'ın sırlarını gören keşif ehli kişilerden bazıları şöyle demiştir: Ruh, büyük bir nurdur. Nurların, Allah'ın azametini en yakın olanıdır. Diğer meleklerin ve insanların ruhları, ruh

mertebelerinin en son derecesinde ondan dallanır. Bu derecelerin iki ucu arasında meleki ruhların mertebelerinin basamakları ve kutsi ruhların konak yerlerinin dereceleri vardır. Onların nasıl olduğunu Allah'tan başkası bilmez. Devamında ise şöyle der: "Gökler yükseklik ve alçaklıkta, büyüklük ve küçüklükte farklı olduğu gibi meleklerin ruhları da kuvvet ve zayıflıkta, olgunluk ve eksiklikte, ilâhî marifetlerin vukuunun çokluğunda ve bu âlemin işlerini çevirme kuvvetinin şiddet ve azlığında farklıdır(er-Râzî 1420: 30/238).

Üçüncüsü, ruh insana ilka edildiğinde ve bedenle buluştuğunda saf ve temizdir. Ancak imtihan sonrası ruh ya kıymet kazanmakta veya kirlenmektedir. Ruhun bu durumuna örnek olarak ise tarihteki zıt özellikteki insanlar örnek verilebilir. Bu durum ruh dediğimiz manevi yapının gerçekte etkilenmeye ve değişime açık olduğunu göstermektedir. Öyle ki ruhun ilk hali ve sonraki hali diyeceğimiz halleri söz konusudur. İlk hali saf, doğal ve tabii olması hasebiyle tezahürleri de yaratılış eksenlidir. Yani Allah onu ilka ettiğinde onun varlığına tabii bir program ilave etmektedir. Bu tabii program sayesinde ruh bir yöneliş, eğilim ve yönelim kazanır. Yani ruh veya diğer şeylerin sevk ve idaresi bu program ile biçim ve kabiliyet kazanmaktadır. Ruh, dünyadaki amel ve taatlarla bir kıymet kazanır. Bundan dolayı ruhların cennetteki dereceleri farklılaşır. Hz. Peygamber (s.a.v.), dünyada Allah'a inanmış ve güzel davranışlar sergilemiş olan bir insan ile çirkin işler yapan birinin ölümünden sonraki vaziyetlerini sembolize ettiği hadisinde ruhlar iyi ve kötü olarak tasnif edilmektedir(Müslim, "Cennet" 75; İbn Mâce, "Zühd" 31; İbn Hanbel, 2/364).

Dördüncüsü, ruh insandaki tüm maddi ve manevi yapı ve birimleri kapsayandır. Yani akıl, kalp, nefis ve insandaki diğer birimler ruhun birer birimi, aracı ve bileşenidir. Hatta bunlardan başka saika ve şaika gibi insanda başka his ve idraklerin bulunduğu dile getirilmektedir.(Nursî 2005: 372) Ruh bunlarla tüm istek ve ihtiyaçlarını yerine getirir ve karşılar. İnsanın manevi yapısı da aynı şekilde maddi yapı gibi zengin ve çeşitlidir. Bu durum insan hakkında sözü geçen değişik aktarımlarda mevzubahis edilmektedir. Bunların başında nefis, akıl, kalp, vicdan, sır ve benzer şeylerden söz edilmektedir. Bunların kendi aralarındaki rabıta ve münasebetleri önem arz etmektedir. Bizler kanaatimizce Ruh denilen ana manevi yapıyı, tüm diğer manevi yapıları kuşatan ve içine alan bir yapı görmekteyiz. Çünkü değişik yerlerde bu birimsel yapılardan bahsedilmesi yanında her birisine bir görev atfedilmektedir. Ancak ruh mefhumu tüm bu yapıları kuşatan ve içine alan bir yapıdır, diye düşünüyoruz. Böyle olunca akla şöyle bir soru gelmektedir; Ruh ve bu diğer yapılar arasında nasıl bir irtibat ve hiyerarşik ilişki bulunmaktadır? İslam, özel bir ilgi ile ruhu ele alır. İslam'a göre ruh, beşeri oluşun merkezi ve onun toplanma noktasıdır. Ruh, bütün oluşların dayandığı, tüm varlıkların birbirleriyle irtibatlandığı kaide ve temeldir. Ruh, insan hayatı üzerinde en büyük ve en etkili kayyumdur. İnsanı aydınlığa götüren evvelemirde ruhtur. Aslında onun, insanı Allah'a yaklaştıran Allah'la teması gerçekleştiren vasıta olması herşeye bedeldir(Havva 1980: 59).Çünkü insanın azaları ruhun aletleridir. Ruh onları kullanır. Hatta ruh, el ile iş yapar, kulakla işitir, gözle görür, kalp ile eşyanın hakikatini bilir. Buradaki kalp ruhtan ibarettir. Ruh, eşyayı aletsiz olarak, kendi nefsiyle bilir. İnsanoğlu bazen kendi nefsiyle çeşitli üzüntüler, gamlar ve kaygılarla elem çeker. Çeşitli sevinçlerle nimetlenir. Bütün bunların azalarla ilgisi yoktur. Bu bakımdan ruhun bizatihi vasfı olan herşey, ruh cesedden ayrıldıktan sonra da ruhla beraber kalır. Azalar vasıtasıyla ruhta bulunan şeyler, beden ölümüyle ruh ikinci bir defa bedene iade olununcaya kadar: ruhtan uzaklaşır ve ruh

muattal olur. Kabirde ruhun bedene döndürülmesi uzak bir ihtimal değildir ve kıyamet gününe kadar bedene döndürülmeliğinin tehir edilmesi de uzak bir ihtimal değildir. Allah Teâlâ (c.c.) kullarına ne hükmettiğini daha iyi bilir(el-Gazâlî th.: 4/478). Ruh, diğer tüm manevi yapıları kapsamaması yanında bunların ruh içerisindeki fonksiyonları ruha alet olmalarıdır. Yani bir yönüyle bunlar ruhun uzuvlarıdır. Bunların işlev ve icraları nispetinde ruh kıymet kazanmakta veya değer kaybetmektedir. Burada ruhun kıymet kazanması belki ruhun asliyetinde bir takım manevi kimyasal değişimlere sebebiyet veriyordur; ancak ruhun asli standartlarında bir değişim söz konusu değildir. Bu demektir ki ruh asli itibariyle hayatın, hareketin ve idrakin kaynağıdır. Ruh kimi zaman manen yükselmekte ve alçalmakta ya da Allah'a yakınlaşmakta ve uzaklaşmaktadır; ruhun bu durumu ilahi esaslara ittiba ve bağlılığı nispetinde farklılaşmaktadır.

Beşincisi, ruh insandaki muhatap ve mükellef şeydir. Tirmizi'de hasen sahih kaydıyla geçen bir hadiste, insanın hesap vermesi gereken hususları başında; *"Vücudunu nerede yıpratmış"* kaydı geçmektedir. İnsan, cisim ve ruhtan müteşekkildir. Bu kayıt ise insanın asıl yönünün cisim ya da ceset olmadığını beyan buyurmaktadır. O halde asıl olan şey ise cismin haricindeki insani unsur olan ruhtur(bk. Tirmizi, *"Kitâbu Rekâik"* 1).

Altıncısı, ruhun birçok hali bulunmaktadır. Bugün insana baktığımızda özgün ve müstakil bir varlık olarak görülmektedir. Ancak insan "halden hale intikal eden bir varlık"tır. Bu halden hale girmek maddi yönden olduğu gibi manevi yönden de söz konusudur. Bu konuya temas eden bir rivayet Ebu Hureyre'den nakledilmektedir: "Hz. Peygamber'e (s.a.v.): "Ey Allah'ın Resulü dedik, senin yanında iken kalplerimiz maneviyatta rikkate gelip inceliyor, dünyaya karşı alâkamız kesiliyor ve ahireti sanki görmüş gibi oluyoruz. Yanınızdan ayrılınca ailemizle ünsiyet edip çocuklarımızı kokladık mı, önceki halimizi inkâr ediyoruz, bunun sebebi nedir?" Hz. Peygamber (s.a.v.) şu cevabı verdi: "Eğer siz, ayrıldıktan sonra da yanınızdaki halinizi devam ettirseydiniz, melekler sizi evlerinizde ziyaret eder, yollarda sizinle müsafahada bulunurdu. Eğer siz hiç günah işlemeseydiniz, Allah sizi toptan yokeder, günah işleyip istiğfar edecek yeni bir mahlûk yaratır ve onları mağfiret ederdi."(Tirmizî, *"Cennet"* 2; İbnu Mace, *"Siyam"* 48). Risale-i Nur'da insanın manevi cenahının suud ve sükutuna temas sadedinde; "Hattâ akılları gözlerine inmiş ve insaniyetten cemadat derecesine manen sukut etmiş olan"(Nursî 2005: 375) cümlesiyle benzer bir durum beyan edilmektedir. Öyle ki insan cismiyle veya maddi formuyla Allah'a yakınlık kuramamaktadır. Ancak onun manevi cephesi yani ruhu Allah'a yakınlık ve kurbiyyet kurabilecek mahiyette yaratılmıştır. Nitekim ruh dediğimiz şey için Me'âric Suresi'nde maddi mesafelerin nasıl kısa zaman zarfında aşıldığına işaret edilmektedir. Bu ise insan ruhu hakkında bir takım ipuçları vermektedir, bunlar; ruhun yakınlık ve uzaklık halleri olduğu, insandaki muhatap unsurun ruh olduğunu bildirir(bk. Müslim, *"Kitabu's-Salât"* 42), türdendir.

Yedincisi, ruh özünde bir program ve fihriste olan bir şeydir. Allah'ın mahlûkatından her biri kendi yaratılışı icabı yolunu bulmakta bir yorulma ve başarısızlıkla karşılaşmadan Halıkına ulaştığı gibi ruh da yaratana ulaşır: *"Firavun, "Sizin rabbiniz de kimmiş ey Mûsâ?" dedi. Mûsâ, "Bizim rabbimiz her şeye özüyle ve biçimiyle varlık veren, sonra da işin yolunu yordamını gösterendir" diye cevap verdi."*(Tâhâ 20/49-50). Maddi herbir varlığın programcık suretinde bir fihristesini vardır. Bu onun varlık ve hayat kitabıdır. Bu varlık programının

derununda ilgili varlığın bütün vazifelerinin aşamaları, işlerinin listesi ve hayatının ana prensipleri yer almaktadır. Bu öylesine bir şeydir ki maddi her varlığın inşa ve ikamesi birçok farklı tasarı ve uygulamayı gerektirmektedir. Tüm bunlar o varlığı varlık kılan kapsamlı, karmaşık ve sistemli bilgilerdir. Acaba maddi bir varlığın derununda yer tutan böylesi bir program, manevi ya da soyut canlılarda da olması gerekmez mi? Çünkü madde değişik yapılarda bulunabilmekte; katı, sıvı ve gaz. Yani her üçü de gerçekte maddedir ve özellikli itibariyle temelde ortaklırlar. Bu da demektir ki gaz halindeki madde de bir programcığın varlığı inkar edilemez. Yaşadığımız alemde herşey yalın ve görünür değildir; bazısı bu şekilde olduğu gibi bazısı da öylesine iç içedir ki özü birçok katmanın altında gizlidir. Bir cevize baktığımızda dışında yumuşak bir kabuk, bunun altında sert bir kabuk, bunun altında kısmen ayırt edici bir kabuk, bunun altında zayıf ve ince bir kabuk, bunun altında asıl nimet olan yenilir kısım ve bunun içinde ise kimyevi terkipten mürekkep bir öz ya da besin. Görüldüğü üzere kaç katman sonra ancak öz dediğimiz şeye ulaşabilmektedir. Belki bugün ki ilmi tetkik bize göre öz dediğimiz cevizin bu şeyini tetkik etse burada özün de özünde hücre diyeceğimiz farklı organik yapılar görmek mümkündür. Bu durum birçok farklı şekilde örneklendirilebilir. Üzerinde yaşadığımız dünya ve onu kaplayan katmanlar da buna örnek gösterilebilir. Yine bu konuda Bediüzzaman'ın beyan ettiği; "Hayat, ruhun ziyasıdır. Şuur, hayatın nurudur." (Nursî 2005: 373) kaydı dikkat çekicidir. Peki insanın özü mesasebesinde olan ruh için durum farklı mıdır? Bizler kanaat ediyoruz ki ruh denilen şeyin esası olan hayat ve onun esası olan idrak için de durum pek farklı değildir. Belki bu ruh dediğimiz şeyin esasında daha farklı bir ilahi menşeli kimyevi bir terkip ve öz gizlidir. O da ruhun program ve fihristesidir. Burada bir takım kaide ve ilkeler derç edilmiş, ruh bu minvalde sevk ve idare olunmaktadır, denilebilir. Yoksa ruh; plansız, programsız ve ilkesiz bir şekilde ikame edilmemekte, keyfe ma yeşe bir surette sevk ve idare olunmamaktadır. Ruhun mündericatında birçok menfi ve müspet bileşen yer almaktadır. Birşeyde birçok farklı halin zuhuru varsa bu hallerin neşet edeceği tüm programlar mevcuttur. Ruhta da ünsiyet, vahşet, adavet ve daha başka hususlar mevcuttur. Tüm bunların varlığı yanında ilk yaratılıştta o şeyin sağlam ve sağlıklı olanı üzere insan yaratılmıştır. Bu durum emanetin insana sağlam olarak teslim edildiği anlaşılmaktadır. Ancak daha sonra gerek dış ve gerekse iç etkenlerden dolayı bu ilk hal değişebilmektedir.

Sekizincisi, ruh iç ve dış etkilere açık bir şeydir. Ruh; maddi-manevi olarak enfüs, afak ve ceberut alemleriyle bir münasebet, etkileşim ve iletişim içerisinde. İnsan kendisinin evrenle ilişkisi yönünden baktığında, evrendeki konumunu, Allah'ın kendisini diğer mahlukata üstün kıldığını bilir. Yeryüzünde Yüce Allah'ın halifesi olması yüzünden, hayattaki büyük elçilik görevini, dünyanın yaşanır halde olmasındaki ve Allah'ın gösterdiği metodun hayatta uygulanmasındaki sorumluluğunu bilir. Yüce Allah'ın evrendeki ayetlerini düşünür, mahlukatına bakar, onları güzel yaratmadaki Yüce Allah'ın sonsuz üstün gücünü görür, onlardaki güzellik, sağlamlık ve estetiği duyar. Bu dünyada hayatın nimetlerini, bütün güzelliklerini hisseder, Yüce Allah'ın cansız, canlı ve bitki cinsinden bütün yaratıklarına sevgi duyar (Necati 2008: 239). İnsanın etkileşime açık oluşuna temas eden bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.) şöyle buyurmaktadır: "İyi arkadaşla kötü arkadaşın misâli, misk taşıyanla körük çeken insanlar gibidir. Misk sahibi ya sana kokusundan verir veya sen ondan satın alırsın. Körük çekene gelince ya elbiseni yakar yahut da sen onun pis kokusunu alırsın." (Buhârî,

“Büyü” 38, “Zebâih” 31; Müslim, “Birr” 146). İnsanın günlük olarak ruhsal yönden değişimini belirten bir rivayette(Ebu Davud, “Fiten” 2; Tirmizî, “Fiten” 33) insanın sabah mü'min denen bir ruh vasfındayken akşama ise kafir denilen bir ruh vasfında olacağı bildirilmektedir. Bu durum insanın gün içerisinde ne kadar değişim ve dönüşüm göstermeye açık olduğunu bize açıklamaktadır.

Dokuzuncusu, ruh zaman ve mekanı aşan bir şeydir. Hz. Peygamber'in(s.a.v.) İsrâ ve Miraç olayı bunu göstermektedir(bk. el-İsrâ 17/1). Aynı şekilde ruhani varlıklar olan meleklerde de zaman sınırı bulunmamaktadır. Meleklerin 50.000 senelik bir mesafeyi 1 günde aldıkları bildirilmektedir(bk. el-Me'âric 70/4). İnsanın gördüğü rüyalarda mekan ve zamanı aşar hadiseler olarak kabul edilebilir(Kutup 1977: 56). İnsandaki hayal, tasavvur ve diğer ruhani bileşenlerde mekan ve zaman sınırını aşan hususlar bulunmaktadır. İnsanın ruh yönüyle yol katettiğine işaret eden bir rivayette; “*Kulun rabbine en yakın olduğu an secdeye varmış olduğu andır.*” buyurulmaktadır(Müslim, “Şalât” 215; Nesâî, “Da'avât” 118). Ruhların mekan ve zaman sınırlarını aştığına işaret eden benzer bir diğer rivayette şöyle geçmektedir; Resûl-i Ekrem, Bedir Gazvesi'nde katledilen müşriklere ait cesetlerin yanına giderek onlara, “*Rabbinizin size önceden haber verdiği acı sonucu tattınız mı?*” diye hitap edince Hz. Ömer, “*Ruhları bulunmayan cesetlere mi hitap ediyorsun?*” diye sormuş, o da, “*Onlara söylediğimi siz duyamazsınız ama onlar duyar*” demiştir(Buhârî, “Megâzî”, 8; Müslim, “Cenâiz”, 26, “Cennet”, 76).

Onuncusu, ruh kendisi gibi ruh sahibi diğer varlık ve canlılarla bir iletişim ve etkileşim içerisinde. Ruhlar arasındaki bu iletişim ve etkileşime örnek olarak ilk insanın yaratılması süreci güzel bir örnektir. Hz. Adem(a.s.) ilk yaratıldığında Allah, diğer yaratılmış varlıkların kendisine secde etmelerini emretti. Böylesi bir durum cinlerin ve meleklerin insanla doğrudan ve dolaylı münasebetlerine bir işaret görülebilir(bk. el-Bakara 2/30-37). Ayrıca cennet hayatına dair Kur'an'da geçen kayıtlarda; korku ve hüznün olmadığı, dilediği şekilde bir serbestiyetin olduğu beyan edilmektedir(bk. ez-Zuhruf 43/68-72). Böylesi bir hayat, insan ve kendisi dışındakiler arasında bir “ünsiyet” olduğuna işaret etmektedir. İnsan zahiren müstakil ve bağımsız görülürken hakikatte kendisi dışındakilerle maddi-manevi bir iletişim ve etkileşim içerisinde. Bu iletişim ve etkileşim dair birçok örnek verilebilir.

Birincisi; Kur'an-ı Kerim'de kâinata dair bir takım ibare ve beyanlarda kâinat insanın evi olarak tarif edilmektedir. Örneğin; gök bir tavan(bk. el-Enbiyâ 21/32), yıldızlar birer kandil(bk. el-Mülk 67/5) ve yer bir beşik(bk. ez-Zuhruf 43/10) olarak beyan buyurulmaktadır. Bu tür ifadeler, kâinatı ve içindekileri insanla ilişkilendirme hususiyeti içermektedir.

İkincisi; İnsanın kâinatla ve içerisindekilerle akıl birimi sayesinde düşünce yoluyla, nefis birimi sayesinde beslenme yoluyla, kalp birimi sayesinde duygusal yolla bir bağ ve iletişim içerisinde. Durum böyle olunca denilebilir ki insan ruhun tüm bileşenleri yoluyla kâinatla bir bağ ve etkileşim içerisinde. Çünkü insanın maddi hayatı; yedikleri, içtikleri, kullandıkları, hoşlandıkları ve tüm bağlantı içerisinde olduklarından anlaşılacağı üzere tüm kâinat ve insan arasında bir bağ ve iletişim vardır. Söz konusu insanın beslenmesi için birkaç besin maddesi, birkaç çeşit içecek olmasının ötesinde sayılamayacak kadar çok çeşitlilik görülmektedir. Bu çeşitlilik ile insanın kâinatla bağının zenginliği ve genişliği gözler önüne

serilmektedir. Buna dair bir ayette; dünyadaki kadın, erkek evlat, mal, binek, geçim hayvanı ve ekinliklerde insanın sevmesini gerektirecek bir güzellik derç edilmiştir, diye bildirilmektedir(bk. Âl-i İmrân Sûresi: 3/14). Allah insanı yarattığında ona bir takım varlıkları “süslü” göstermiş, bunun tatbikini sağlamak için de bu varlıklar ve insan arasında “sevgi”yi vasıta kılmıştır. Yani insanın, süslü olan bu varlıklara olan meyil ve yönelimi sevgi ile tahakkuk etmekte ve gerçekleşmektedir. Yine vahyin başka kayıtlarında insana “teshir edilmiş” ya da hizmetine amade edilmiş imkan ve unsurlardan bahsedilmektedir. Diğer başka yerlerde ise insan ve bir takım varlıklar ve nesnelere arasında insanın bunlardan “faydalanma” hususiyeti beyan edilmektedir. Tüm bunlar ve daha başka hususiyetler, başta insan-Allah akabinde ise insan-insan, insan-hayvan, insan-nesne arasında bir çekim, irtibat, bağ, sevgi ve daha başka hususlar olduğunu göstermektedir. İnsanın bu yönüne temas eden rivayetlerin birinde; *“Bir Müslüman bir ağaç diker veya bir tohum eker de bunların mahsulatından bir kuş veya insan veya hayvan yiyecek olsa, bu onun için bir sadaka olur.”* diye bildirilmektedir(Buhârî, “Edeb” 27; Müslim, “Müsâkat” 12; Tirmizî, “Ahkam” 40). İnsanın kainattaki varlık ve eşyayla olan münasebetine delalet eden Hz. Peygamber’den (s.a.v.) gelen şu rivayet dikkat çekicidir: *“Uhud öyle bir dağdır ki biz onu severiz, o da bizi sever.”*(Buhârî, “Cihad” 71, 74, “Enbiya” 8, 27, “Et’ime” 28, “Da’avât” 36, “İtisâm” 16; Müslim, “Hacc” 504; Muvatta, “Câmî” 10(2/889)). Bazı alimlere göre, Resûlullah(s.a.v.) Medine’ye ve Medinelilere olan sevgisini, Medine'nin bir parçası sayılan Uhud dağına olan sevgisi ile de ifade etmiştir. Nevevî(öl. 676/1277), dağı sevme hadisesini mecaza değil hakikate hamleder. *“Sahih ve muhtar olan, Uhud'un bizi hakikaten sevdiğidir. Allah ona temyiz ve idrak vermiştir. O da bu temyizle bizi sevmektedir.”* Şarihler, cansız eşyada şuur ifade eden Kur'an ve sünetten bir kısım deliller kaydeder. Mesela ayet-i kerimede *“..Öyle taşlar var ki, Allah'ın korkusundan yuvarlanır”*(el-Bakara 2/74) buyurulmuştur. Resûlullah'ın avucunda taşların tesbih etmesi, camideki kuru hurma kütüğünün mufarakat-ı Nebi sebebiyle inleyerek ağlaması gibi... Keza ayette *“kâfirin ölümünde arz ve semanın ağlamadığı”*(ed-Duhan 44/29) ifade edilir. Kısacası İslam inancı, insanı saran fizik çevrenin (hava, su, toprak ve semâvat) insanla şuurdarane alaka içinde olduğunu ifade eder. Şu halde, Uhud'un Resûlullah'a karşı sevgi izhar etmesi, yadırganmaması gereken bir husustur(Canan 1995: 13/202). Resûlullah'ın(s.a.v.) delil olarak zikrettiği ayet görünüşte kâfirlerle ilgili, yani kâfirlerin ölümüne *“arz ve sema ağlamaz”* buyrulur. Ancak, muhalif manası düşünülürse, *“arz ve semanın mü'mine ağladığı”* manası tabii olarak ortaya çıkar. *“Buraya çocuklar giremez”* cümlesi, *“Buraya sadece büyükler girer”* cümlesini de ihtiva eder. Bu ayetle ilgili olarak merhum Bediüzzaman şu açıklamayı yapar: *“Mefhum-u sarhiyle ferman ediyor ki: Ehl-i dalâlenin ölmesiyle insan ile alâkadar olan semavat ve arz, onların cenazeleri üstünde ağlamıyorlar, yani: Onların ölmesiyle memnun oluyorlar. Ve mefhum-u işarisiyle ifade ediyor ki: Ehl-i hidâyetin ölmesiyle semavat ve arz, onların cenazeleri üstünde ağlıyorlar, firaklarını istemiyorlar. Çünkü: Ehl-i iman ile bütün kâinat alâkadardır, ondan memnundur. Zira iman ile Hâlık-ı kâinatı bildikleri için, kâinatın kıymetini takdir edip, hürmet ve muhabbet ederler. Ehl-i dalâlet gibi tahkir ve zımnî adâvet etmezler.”*(Canan 1995: 4/(238).

Üçüncüsü; Varlıklar aleminde aynı tür ve farklı tür maddeler arasında görünmez bir ilişki ve bağ gizlettirilmiştir. Bunu incelemeye yönelen Fizik Bilimi, aynı tür maddelerin molekülleri arasında bir çekim kuvveti olduğunu, bunu “kohezyon” olarak

isimlendirdikleri; farklı tür maddelerin molekülleri arasında da bir çekim kuvveti olduğunu bunu da “adezyon” diye isimlendirdikleri görülmektedir. Ayrıca “kohezyon” konusunda insan kitleleri arasında da bir ilişki ve bağ olduğunu gösteren tespitler yapılmıştır. Sosyal sahada yapılan gözlem ve uygulamalar neticesinde “sosyal kohezyon” denilecek bulgulara rastlandığı belirtilmektedir.

Dördüncüsü; İnsan kavramının iştikakı olarak bütün güvenilir lügatlerde insanın “Enes/أَنَسٌ” maddesinden türediği vurgulanmıştır(Bûşalta, 2009: 24). Diğer bir görüşe göre “insan” kelimesi “üns” masdarı ile irtibatlandırılmıştır. “Alışmak, uyum sağlamak” anlamına gelen “üns”, Türkçe’de ünsiyet olarak kullanılmaktadır. “Teennüs”, “insan olmak” manasına gelirken “isti’nas” “cana yakın olma, vahşî hayvanın evcilleşmesi” anlamını taşımaktadır. Nitekim “enes” kelimesi de vahşetin karşıtıdır(Kutluer, DİA, "İnsan" mad.). Bir diğer açıdan, “üns” kelimesi, insanın yaratılışıyla ilgili önemli bir yönünü de belirtmektedir. İnsan sosyal bir varlıktır ve yalnız yaşayamaz. Dolayısıyla insana bu ismin verilmesi, hemcinsleriyle birlikte uyum hâlinde yaşayabilmesiyle ilgilidir; insanın “yaratılışı itibâriyle sosyal bir varlık” (medeniyyun bi’t-tab’) olarak tanımlanması da bundan ötürüdür(el-İsfekânî 2010: 104). el-İnsâniyyetun: Hayvan olmanın karşıtı. İnsan vasfının tüm belirgin özelliklerini ifade etmektedir. Beşer cinsinin/ailesinin tümünü ifade için kullanılan ifade ki onunla insanın tüm vasıf ve özellikleri tasdik edilir, doğrulanır(Heyet 1431: “Enes” Mad.). Arapça “üns” “alışma, alışkanlık”tan yapma mastar eki -iyyet ile unsiyyet olarak oluşturulan ünsiyet: Yakınlık, ahbablık, ülfet, üns anlamlarına gelmektedir. Günlük kullanımda “Ünsiyet Etmek” şeklinde deyim olarak kullanılan bu mefhum: Yakınlık kurup dostluk etmek, anlamlarına gelmektedir. İnsan, ruhunda ünsiyet taşıyan bir varlıktır. Nitekim insandaki bu ünsiyete dikkat çeken bir rivayette Hz. Peygamber (s.a.v.): “Kendisi cehennem ateşine ve cehennem ateşi de kendisine haram olan kişiyi size bildireyim mi? Cana yakın, yumuşak huylu, kolaylaştırıcı kimse.”(Tirmizî, “Sıfatü'l-Kıyâme” 45) Ve diğer benzer bir rivayette ise; “Mümin cana yakındır. İnsanlarla yakınlık kurmayan ve kendisiyle yakınlık kurulamayan kimsede hayır yoktur.”(İbn Hanbel, 2/400) buyrulmaktadır. Her iki rivayette beyan edilen “cana yakın olmak” ifadesi esasta ruhun tabii hali olan “ünsiyet”in bir tezahürü olmaktadır. İnsan ruhunda var olan ünsiyet, insanın diğer varlıklarla bir ülfet ve muhabbet içerisinde olmayı gerektirmektedir. Öyle ki insanın kendi hemcinslerine karşı olan ünsiyeti yanında insanın diğer canlı ve varlıklara karşı da bir ünsiyet yani ülfet ve muhabbeti olmaktadır. İnsandaki bu durumun sonucu olarak insan ve kendisi dışındakiler arasında bir sevgi, yakınlık, duygusallık, iletişim ve etkileşim ortaya çıkmaktadır. Öyle ki insan bazen bir hayvan, bazen bir ağaç ve bazende bir varlıkla böylesi bir iletişim ve etkileşim yaşayabilmektedir. Bu konuda insanın yaşadığı evini sevmesi, onu özlemesi, insanların çevreyi korumak için başkalarına karşı mücadele ortaya koymaları ve benzer diğer hususlar bu durumun bir sonucudur.

Beşincisi; Allah, insanın hizmetine verdiği birçok nimet ve imkân bulunmaktadır(bk. İbrâhîm 14/32, 33; en-Nahl 16/14; el-Enbiyâ 21/79). Bu durum insanın ilgili varlıklar ve nimetlerle bir münasebeti olduğunu göstermektedir. Bu münasebetin tesis edilmesi hem insanı hem de ilgili varlık ve nimetleri yaratan Allah’ın tasarrufuyla olmaktadır. Öyle ki insan yeryüzüne halife tayin edilmiş(bk. el-Bakara 2/30; es-Sâd 38/26) ve tüm bu varlıklar insana musahhar (hizmetine tahsis edilmiş) kılınmıştır. İlahi bir taltif ve tevdiye olan

“Hilafet”; sözlükte “arkada olmak, birinin arkasından gelmek, yerine geçmek” anlamlarına gelen half kökünden türetilmiş olup, “birinin yerine geçerek işini, görevini devam ettiren”(İsfahânî 1412: "h-l-f" mad.; İbn Manzur 2008: "h-l-f" mad.) anlamlarında kullanılmaktadır. Kur'an'da; insanın halife rolü ve görevi için yaratılacağı bildirilmektedir(bk. el-Bakara 2/30) ve "Ey Dâvûd! Biz seni yeryüzünde halife yaptık"(es-Sâd 38/26) buyurulmaktadır. Halife ise yeryüzünde beşer ve varlık sahasında ifsadı değil, ıslahı ve imarı esas almak şeklinde beyan edilebilir. Bu haliyle insan, kainatla bir iletişim ve etkileşim kurmuş, varlıklar ve mahluklar topluluğunda birlik ve bütünlük mertebesine çıkmış görünmektedir. Bu durum halife vasfındaki insanın ruhundaki ünsiyetin varlığı ile de uyum arz etmektedir.

Sonuç olarak ruh, asıl itibariyle kaynağı ilahidir, saftır ve temizdir. Onun kirlenmesi ve süflileşmesi sonradan vâki olmaktadır. Ruhun özünde yani insanın bozulmamış halinde, 'âlemle ünsiyet' ve yaratıcıya 'müştaklık' vardır. Öyle ki insan kelimesinin bir kökeni de 'üns' masdarıdır. Bu kelime; insanın bidayette tüm varlıkla bir ünsiyet, ülfet ve samimiyet içerisinde hayat sürdüğünden mülhemdir. Yani insan kâinatla maddi gereksinimleri yönüyle bir ünsiyet içerisinde olduğu gibi, ruhi yönüyle de bir ünsiyet, ülfet ve samimiyet içerisinde. Meselâ; çiçeği, güneşi, ayı ve mehtabı, hayvanları ve diğer varlıkları sever. Bunun neticesi olarak o kâinatı, içerisinde yaşadığı bahçesi ve çiftliği gibi görür. Bunun insanda değişik tezahürleri vardır. Bugün yeryüzünde faaliyet yürüten birçok çevre, canlı ve sokak hayvanlarına yönelik faaliyet gösteren sivil toplum kuruluşlarının çalışmaları buna delâlet etmektedir. Müştakiyete örnek olarak ise Hz. Peygamber'in ruhu alınıncaya kadar sarfettiği, "Refik-i A'lâ'ya (En Yüce Dost'a)" ifadesidir(Buhârî, "Rikâk" 42). Evet insanı insan kılan ruh, ruhun bozulmamış saf ve temiz hali olan insaniyet halindeki ruh; ruh sahibi varlıklar ve diğer tüm kainatla bir ünsiyet halinde olmasına tesmiye edilebilir. İnsanın yani ruhun tüm canlı ve cansız varlıklarla bu münasebeti, onu bütünüün özü ve parçası kılmaktadır. Böylelikle o bir yönüyle bütünüün özü ve bir yönüyle de kâinat bütünüünün bir parçasıdır.

3. Tartışma

Bu araştırmamızda, "insaniyet" kavramının farklı birçok sahada kullanımıyla karşılaşmamıza karşılık, bu kavram hakkındaki tanımlamaları genel ve bazen de sınırlı bir anlama karşılık kullanıldığını gördük. Ayrıca ilgili kavram hakkında etraflı ve kapsamlı bir çalışmayla karşılaşmadık. Kavramın geçmişten günümüze karşıladığı anlam çerçevesi; Felsefe, Psikoloji, Sosyoloji, Din ve Ahlak bilimleri ekseninde belirlendiğini, bu yapılırken belli bir takım ideolojiler gözetildiği fark edildi. Böyle bir kavramı tanımlamada sorun olan şeyin, her bilimin insan yaklaşımının farklılığından ileri geldiği görülmektedir. İnsan konusu ise sadece bu disiplinlerin gördüğü ve belirlediği bir çerçevede olmadığından kavram üretimi de eksik ve yanlış olabilmektedir. Aynı şekilde insan konusu ve genel anlamda insanın manevi cenahını ifade eden insaniyeti; irade buyuran, tasarlayan, vücuda getiren, şekillendiren, biçimlendiren, ruh veren Allah'ın beyanatı doğrultusunda yapılandırılmadığında bu eksiklik ve yanlışlığın süregideceği unutulmamalıdır. "Eşyayı yapan, varlığı yaratan bilir." ilkesince bugün gerek nesnelere ve gerekse varlıklar konusundaki araştırmalarda ilk müracaat kaynağı vahiy olmalıdır. Burada vahyin belirlediği

temel esaslar nazar-ı dikkate alınarak araştırma yapılmalıdır. İnsaniyet mefhumu bu eksenle ele alındığında, öncelikle insanın bedeninin içerisinde ruh ve ruhun dahilinde ise birçok farklı manevi birim ve yapı olduğu görülecektir. İnsaniyeti de ruh ve bu yapılardaki özellikler doğrultusunda yapılandırmak gerekir. Aksi durumda yanlış bir standart ile doğru bir çerçeve vücuda getirilemez.

4. Sonuçlar

Bu araştırmamızda ele aldığımız problem; 'insaniyet' mefhumunun bugün ki sözlüklerde ve kullanımlarda yanlış ve dar bir anlamda olduğunu ortaya koymak ve tespit etmektir. Bunu doğru yapılandırmak için ise "Vahiy ve Nebevî Bilgi"nin işe koşulmasına dikkat çekmek istiyoruz.

İnsan, birçok farklı zaviyeden farklı birçok tanımı olan bir varlıktır. İnsana yönelik bakış açılarından birisi, "Müstakil bir varlık" yaklaşımıdır. Bu yaklaşıma göre insan temelde iki boyutludur; maddi ya da cismani boyutu ve manevi ya da ruhsal boyuttur. İnsanın aslı ya da hakikati ise bu ruhsal boyutunda gizlidir. Burada ruh dediğimiz ana yapının dahilinde birçok farklı manevi cihaz ya da birim bulunmaktadır. Bu birimlerin her birisinin kendi başına birçok halleri bulunmaktadır, genel hatlarıyla bu halleri isimlendirdiğimizde üç temel halden söz etmek mümkündür; tabii hal, bozulmuş hal ve gelişmiş hal. İslami literatür diliyle ifade edecek olursak; fitri hal, süfli hal ve ulvi haldir. Tabii hale, yaratılıştan gelen ve herhangi bir iç ve dış faktörden etkilenmeksizin var olan hal ya da "insaniyet hali" diyebiliriz. Buradaki temel inancımız ve kabulümüz, insanın ruhi cephesindeki tüm bu manevi birimlerin özünde Allah tarafından var edilmiş ve ilgili birimin özüne derç edilmiş bir "varlık programı" olduğu, bu varlık programında ise birçok farklı halin bulunduğu. İnsandaki ruhsal yapısının dahilinde yer alan bu birimlerin içerisinde yer alan bu varlık programının tabii yani bozulmamış ve gelişmemiş haline, "insaniyet hali" diyebiliriz. Bu hal, insan yaratılırken ve dünyaya geldiğinde Allah'ın insanı hazır bir durumda tuttuğu haldir. Çünkü bir işi yapmak için işe hazır olmak esastır, daha sonrasında ise ya bu işe hazır olan kişi tembellik eder veya bu işi yaparak kendisini geliştirir. Burada ruhun mündericatındaki; nefis, akıl ve kalbin birbirleriyle bağlantılı halleri yanında kendi özgün birimlerinin insaniyet halleri diyeceğimiz bir halleri olduğu öngörülmektedir. Nefsin insaniyet hali, kendi kendini kınama olarak isimlendirilen "Nefs-i Levvame"nin onda işletilmesi, bu sayede nefsin günahattan sakınması ya da günahı terketmesi halidir.¹ Böylesi bir duruma nefisten günah ve hatanın önü alınması ya da ondan günah ve hatanın kesilmesi anlamında "nefiste izalet"² diyeceğimiz haldir. Akılda insaniyet hali, aklın özünde bilgi ve fikirleri tartacak manevi bir hak ve batıl ya da doğru ve yanlış terazisi yerleştirilmiştir. Bu terazinin standardı fikir ve davranışta hakkı ya da doğruyu esas almak ve batılı reddetmektir. Böylece akıl hakkaniyet prensibine göre hareket etmiş olacaktır. Hakkaniyet prensibindeki aklın tezahürü de fikir ve eylemde adalettir. Adalet ise fikir ve eylemde her hak sahibine hakkının verilmesidir. Akılda insaniyet ile kişi aklını hakkaniyet prensibine göre işletecek ve netice olarak ise bundan adalet tezahür edecektir. Kalbde insaniyet hali ise kalbin tarlasında tohum olarak derç edilen

¹ Burada nefsin tümüyle günah işlememesi değil, nefsin büyük günahlardan ve küçük günahları da ısrarla işlemekten kaçınması kastedilmektedir.

² İzâle; "Giderme, yok etme, ortadan kaldırma" anlamındadır. Nefiste İzalet ile kastettiğimiz, nefsin kendisindeki günah ve kusurları yok etmesi, ortadan kaldırması ve gidermesidir.

şefkat ve merhametin yeşermesi ve onda sabit olmasıdır. Şefkat ve merhamet, insan olmanın ve insandaki iyiliğin sadır olmasının kaynağıdır. Kalpte şefkat ve merhamet neticesinde insan iyilik yapar ve iyilik insanlar arası uhuvveti doğurur. Kalpte insaniyet ise kalbin şefkat ve merhametle muamele etmesi ve bunun neticesinde insandan iyiliğin sadır ve vaki olması, bunun sonucu olarak insanlar arasında uhuvvetin doğmasıdır. Ruhta insaniyet hali ise ruhun kendisinde ülfet ve ünsiyet hali vardır. Ülfet ve ünsiyet ise insanın tüm ruh sahibi varlıklara -kendisi de ruh sahibi olmasından mütevellid- karşı yakınlık, ilgi ve iletişim içinde olmasıdır. İnsan ruhu bu sayede kainatla bir bütünlük ve kaynaşma içerisine girmektedir. İnsandaki bu ülfet ve ünsiyetin neticesinde ise insanda hilafet vasfı tezahür edecektir. Yani o tüm ruhlara karşı bir ilgi, yakınlık ve iletişim içerisinde olması yanında onlara vekillik rolü denilen hilafet vasfı onda ortaya çıkacaktır. Ruhta insaniyet ise ruhun kendi aslında diğer ruh ve varlıklara karşı onda var olan ülfet ve ünsiyet halinde olması, onlarla barışık ve kaynaşık olması, bunun gereği olarak da onda hilafet rolünün ortaya çıkması demektir. Hülasa insanda insaniyet; nefiste levmetme yoluyla onda izalet, akılda hakkaniyet terazisiyle onda adalet, kalpte şefkat ve merhamet tohumuyla onda iyilik ve uhuvvet, ruhta ülfet ve ünsiyet haliyle onda hilafettir.

5. Öneriler

İnsan, maddi ve manevi yapısıyla kıyamete kadar sürecek araştırmalara konu olacak zenginlik ve çeşitliliktedir. Hele ki insanın ruhi cephesi birçok bilinmezlik ve karışıklığı yanında, bugünün teknolojisi kullanılarak manevi cephenin yapısı, düzeni ve işletim sistemi tasarlanabilir ve animasyon suretinde canlandırılabilir. Aynı şekilde insan nasıl ki psikoloji ve benzer sosyal bilimlerin anlamak için yoğun çaba sarf ettiği bir varlıksa; İslam araştırmacıları da insanın madde ve manasını dünya ve ahirete yönelik hususları gün yüzüne çıkartmak için yoğun çaba sarf etmelidirler. Ancak onlar bu araştırmalarında sadece nakilcilik yaparak değil, naklin yanında güncel beşeri bilgileri de işe koşarak yapmaları zaruri ve gereklidir. Bunu deney, gözlem, inceleme, etüt etme, takip etme ve daha başka bilimsel araştırma yöntemleri çerçevesinde yapmak, elde edilecek sonuçların doğruluk ve genellenebilirliğine büyük katkı sağlayacaktır. Bu sayede yapılan tespitler, genel kitlelerce kabul edilecek bir hususiyet kazanacaktır.

Başka bir husus ise İslam'ın ve özelde Hz. Peygamber'in (s.a.v.) mesajının anlaşılmasında 'insaniyet'in, kilit rolde bir kavram olduğu görülmektedir. Bu minvaldeki araştırmaların hem Hz. Peygamber'in (s.a.v.) anlaşılmasına, hem Kur'an-ı Kerim'in beyanlarının önemini fark edilmesine hem de İslamiyet'in ne kadar insani bir program olduğunun görülmesine büyük katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Bu sebepten 'insaniyet' kavramının önü açık, birçok sahada araştırma konusu ve geleceğin odak kavramlarından olacağı varsayılmaktadır.

KAYNAKÇA

- Akalın, Ş. H. (2010). *Türkçe Sözlük* (11. Baskı). TDK Yayınları.
- Akar, N., & Haspolat, I. (2007). *Türk Basınında İnsan Genom Projesi*. Üniversitesi Biyoteknoloji Enstitüsü Yayınları.
- Algül, H. (2005). Muâhât. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 308-309). TDV Yayınları.
- Altuntaş, H., & Şahin, M. (Ed.). (2012). *Kur'an-ı Kerim Meâli*. DİB Yayınları.
- Ataş, A. (2017). *Ortaokul Fen Bilimleri 8. Sınıf Ders Kitabı*. Öğün Yayınları.
- Ayverdi, İ. (2005). *Misalli Büyük Türkçe Sözlük*. Kubbealtı Lugati.
- Baymur, F. (1985). *Genel Psikoloji (İnkılap)*. İnkılap Kitapevi.
- Bolay, S. H. (1989). Akıl. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 2:238-242). TDV Yayınları.
- Buhârî, E. A. M. b. İ. (1981). *el-Câmi 'u's-Sahîh* (M. Z. Efendi (Ed.)). Çağrı Yayınları.
- Bûşalta, A. (2009). *Mefhûmu'l-İnsân fi'l-Kur'ani'l-Kerim ve'l-Hadîsi's-Şerif*. Mektebetu Hasanü'l-Asrîyye.
- Çağrı, M. (1989). Ahlak. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 1-9). TDV Yayınları.
- Çağrı, M. (2017). *Kur'ân'ın Geliş Ortamında Ahlâk ve İnsan İlişkileri*. KURAMER Yayınları.
- Canan İbrahim. (1995). *Kütüb-i Sitte Muhtasarı Tercüme ve Şerhi* (Akçağ Yayın). Akçağ Yayınları.
- Demir, O. (2013). Vicdan. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 100-102). TDV Yayınları.
- Demirci, K. (1998). Hristiyanlık. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 17:328-340). TDV Yayınları.
- Deniz, G. (2015). *Anlam ve Varlık Boyutuyla İnsan*. DİB Yayınları.
- Durusoy, A. (1997). Hareket. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 16:121-123). TDV Yayınları.
- Ebû Dâvûd, S. b. el-E. b. İ. es-S. el-E. (1981). *Sünen-i Ebî Dâvud*. Çağrı Yayınları.
- ed-Dârimî, E. M. A. b. A. (1981). *Sünenü'd-Dârimî*. Çağrı Yayınları.
- ed-Dihlevî, Ş. V. (2003). *İslâm Düşünce Rehberi (Hüccetullâhi'l-Bâliğâ)* (M. Erdoğan (Ed.)). Yeni Şafak Gazetesi.
- El-Bâr, M. A. (2010). *Kur'an ve Tıp İlimine Göre İnsanın Yaratılışı* (A. Öztürk (Ed.)). TDV Yayınları.
- el-Cevherî, İ. b. H. (1987). *Tâcü'l-Luğâ ve Şihâhu'l-'Arabiyye* (A. A. Attâr (Ed.)). Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn.
- el-Cevziyye', İ. K. (1431). *er-Rûh*. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- el-Ezrâkî, E.-V. M. b. A. (1431). *Ahbâru Mekke* (R. es-S. Mülehhis (Ed.)). Dâru'l-Endelüs.
- el-Ferâhîdî, H. b. A. (y.y.). el-Murûe. İçinde *Kitâbu'l-'Ayn*.
- el-Gazâlî, E. H. M. bin M. (y.y.-b). *İhyâu Ulûmi'd-Dîn* (A. Serdaroglu (Ed.)). Huzur Yayınevi.
- el-İsfahânî, E.-K. H. b. M. R. (1412). Nfs mad. S. A. ed-Dâvûdî (Ed.), *el-Müfredât fi Ğarîbu'l-Kur'ân*. Dâru'l-Kalem.
- el-İsfahânî, R. (1412). Akl. İçinde *el-Müfredât fi Ğarîbu'l-Kur'ân*. Dâru'l-Kalem.
- el-İsfahânî, R. (Trc.:Abdülhak. G. M. Y. (2010). *Müfredât Kur'ân Kavramları Sözlüğü*. Çıra Yayınları.

- el-Kardâvî, Y. (Trc.: Ö. H. (2001). *Bilgi ve Medeniyet Kaynağı Sünnet*. Yörünge Yayınları.
- el-Kurtubî, M. b. A. (1964). *el-Câmi' li Ahkâmi'l-Kur'ân* (A. El-Berdûnî & İ. Atfîş (Ed.); 2. Baskı). Dâru'l-Kutubu'l-Mısriyye.
- el-Muhâsibi, H. (1398). *Mahiyyetu'l-Akl ve Ma'nâhu ve İhtilâfu'n-Nêsi fihî* (H. Kuvvetli (Ed.); 3. Baskı). Dâru'l-Fikr.
- el-Vâkıdî, M. b. Ö. b. V. es-S. (1989). *el-Meğâzî* (M. Jones (Ed.)). Dâru E'lêmî.
- Emin, A. (2012). *Feydu'l-Hâtır*. Müessesetu Hindâvî.
- en-Nesâî, E. A. A. b. Ş. b. A. (1981). *es-Sünen*. Çağrı Yayınları.
- en-Nevevî, M. b. Y. b. Ş. (1392). *el-Minhâc fî şerhi Sahîhi Müslim b. Haccâc*. Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabi.
- Enes, İ. M. (1981). *el-Muvoattâ*. Çağrı Yayınları.
- Er-Râzî, F. (1420). *Mefâtihu'l-Ğayb* (3. Baskı). Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabi.
- Ergin, M. (2007). *Türk Dil Bilgisi*. Bayrak Basın Yayın Tanıtım.
- es-Se'âlebî, E. M. (1981). *et-Temsîl ve'l-Muhâdara* (A. M. el-Hulvî (Ed.)). Dâru'l-Arabiyye.
- Es-Süheyli, E.-K. A. b. A. b. A. el-H. (2000). *er-Ravzü'l-Ünüf fî Şerhi's-Sîreti'n-Nebeviyye li'bni Hişâm* (Ö. A. es-Selâmî (Ed.)). Dâru İhyâi't-Turasi'l-'Arabi.
- et-Tirmizî, E. İ. M. b. İ. (1981). *es-Sünen*. Çağrı Yayınları.
- Ez-Zemahşerî, E.-K. M. b. Ö. b. M. (1408). *el-Keşşâf an Hakâiki'l-Ğavêmizi't-Tenzîl*. Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî.
- Gökberk, M. (1999). *Felsefe Tarihi* (11. Baskı). Remzi Kitabevi.
- Gölcük, Ş., & Toprak, S. (1998). *Kelam* (4. Baskı). Tekin Kitabevi.
- Hacısalıhoğlu, M. (2013). Yunanistan. İçinde *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 43:586-595). TDV Yayınları.
- Hamidullah, M. (1998). *Hilfu'l-Füdûl*. *Diyanet İslam Ansiklopedisi*. TDV Yayınları.
- Havva, S. (1980). *Ruh Terbiyemiz* (İ. Sarmış & S. Şimşek (Ed.)). Davet Yayınları.
- Heyet. (1431). *el-Mu'cemu'l-Vasît*. Dâru'd-Da'va.
- Heyet, A. (2013). *Hadislerle İslam* (M. E. Özafşar vd. (Ed.)). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- İbn Hanbel, A. (2001). *Müsnedu'l-İmâm Ahmedî'bni Hanbel* (Ş. El-Arnaût & 'Âdil Mürşid (Ed.); 1. Baskı). Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Hanbel, E. A. A. b. M. b. H. eş-Ş. el-M. (2001). *Müsnedü'l-İmâmî Ahmed b. Hanbel* (1. Baskı). Müessesetu'r-Risâle.
- İbn Kesîr, E.-F. İ. b. A. b. K. (1999). *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm* (S. b. M. Seleme (Ed.); 2. Baskı). Dâr-u Tayyibe li'n-Neşr ve't-Tevzi'.
- İbn Mâce, E. A. M. b. Y. M. el-K. (1981). *es-Sünen*. Çağrı Yayınları.
- İbn Manzur, C. (1414). *Nefs*. *Lisânü'l-Arab* (s. 15). Dâru Sâdır.
- İbn Manzur, E.-F. C. M. b. M. el-İ. el-M. (2008). *Lisânu'l-Arab*. Dâr'u Sâdır.
- Kutluer, İ. (2000). İnsan. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C. 22, Sayı İnsan, ss. 320-323). TDV Yayınları.

- Kutluer, İ. (2007). Pozitivizm. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 335-339). TDV Yayınları.
- Kutup, M. (1977). *İslam Terbiye Metodu ve Ahlak Sistemi* (A. Özek (Ed.); 3. Baskı). Hisar Yayınevi.
- Maksudoğlu, M. (1997). *Arapça Dilbilgisi* (6. Baskı). M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Müslim, M. b. H. el-K. en-N. (Thk. ve N. M. Z. E. (1981). *el-Câmi 'u'ş-Sahîh*. Çağrı Yayınları.
- Muzafferuddîn, A. (1323). *Kâmûs-u Osmânî*. Mahmut Bey Matbaası.
- Necati, M. O. (2008). *Hadis ve Psikoloji* (M. Işık (Ed.)). Fecr Yayınevi.
- Nursî, B. S. (2005). *Sözler*. Yeni Şafak Gazetesi.
- Özkuyumcu, N. (1998). *Hilf*. TDV İslam Ansiklopedisi. TDK Yayınları.
- Sâmî, Ş. (1318). *Kâmûs-i Türkî*. İkdâm Matbaası.
- Sarıçam, İ. (2016). *Hz. Peygamber ve İnsan* (B. Erul (Ed.)). TDV Yayınları.
- Sibeveyhî, A. b. O. b. K. el-H. (1988). *el-Kitâb* (A. M. Harun (Ed.)). Mektebetu'l-Hancı.
- Türer, O. (2003). Letâif-i Hamse. İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (s. 27:143). TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (1989). Akıl. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 2:246-247). TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2001). Kalp. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 24:229-232). TDV Yayınları.
- Uludağ, S. (2006). Nefs. *TDV İslam Ansiklopedisi* (ss. 32:526-529). TDV Yayınları.
- Yavuz, Y. Ş. (2018). Ruh. *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (ss. 187-192). TDV Yayınları.
- Yazır, E. M. H. (y.y.). *Hak Dini Kur'an Dili* (İ. Karaçam vd.(Ed.)). Azim Dağıttım.